

P O L İ S A K A D E M İ Y A S I

KAFEDRA: «İctimai elmlər»

FƏNN: «Azərbaycan tarixi»

FAKÜLTƏ: Əyani

MÜHAZİRƏ

MÖVZU: №15/1 «AZƏRBAYCAN XX ƏSRİN 20-80-Cİ İLLƏRİNDƏ»

Vaxt-2 saat

Tərtib etdilər: «İctimai elmlər»
kafedrasının rəisi,
polis kapitanı

Rəhim Məcnunov

«İctimai elmlər»
kafedrasının baş
müəllimi, polis kapitanı, t.ü.f.d. ***Rəşad Qasimov***

Mühazirə kafedranın iclasında müzakirə edilib və bəyənilib.

Protokol № _____ “ _____ ” _____ 2018-ci il

MÖVZU № 15/1. «AZƏRBAYCAN XX ƏSRİN 20-80-Cİ İLLƏRİNDƏ»**PLAN****GİRİŞ**

1. 20-30-cu illərdə Azərbaycan SSR-də siyasi vəziyyət
2. Azərbaycan SSR sosialist yenidənqurmaları dövründə
3. Azərbaycan İkinci Dünya müharibəsi dövründə

NƏTİCƏ:**Ə D Ə B İ Y Y A T:**

1. Azərbaycan tarixi, 7 cildə. Bakı, 2000, 2007. VI cild. səh.268-505
2. Azərbaycan tarixi, 7 cildə. Bakı, 2000, 2007. VII cild
3. Azərbaycan tarixi. XIX-XXI əsrin əvvəlləri. Ali məktəblər üçün müəhazirələr kursu. Bakı 2010
4. Azərbaycan SSR Xalq təsərrüfatı Böyük Vətən müharibəsi illərində. Bakı, 1985
5. Mədətov Q. Azərbaycan SSR Böyük Vətən müharibəsində. Bakı, 1965
6. Arzumanlı V, Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, 1998.
7. Bayramova. R.M. «Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaflar və daxili siyasi çəkişmələr (1920-1925-ci illər)». Bakı, 2007
8. Erməni terroru. Bakı, 2005
9. Qasımlı M. C. Heydər Əliyev - istiqlala gedən yol (1969-1987-ci illər). Bakı, 2006.
10. Rəsulzadə M.Ə "Bolşeviklərin Şərqi siyasəti". Bakı, 1994.
11. Yaqublu N. Azərbaycan legionerləri. Bakı, 2005
12. Yaqublu N. Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski. Bakı, 2009
13. Исмаилов Э. Власть и народ. Послевоенный сталинизм в азербайджане. 1945-1953. Баку, 2003
14. Нифталиев И. Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян (20-е годы XX века). Баку, —Тəhsill 2009.

GİRİŞ

Azərbaycanda 28 aprel hadisələri demokratik cümhuriyyətin süqutu, kommunistlərin hakimiyyətə gəlməsi, Qızıl Ordu tərəfindən Azərbaycanın işğal edilməsi ölkəmizin tarixində yeni bir dövrün başlanması idi. Azərbaycanın Rusiyaya yenidən qatılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bolşeviklərin Azərbaycanı ilhaq etməsinin başlıca səbəbi neft yataqlarının ələ keçirilməsi idi. Eyni zamanda Rusiyanı Azərbaycanın başqa yeraltı və yerüstü sərvətləri də cəlb edirdi. Həm də Vətənimizin ərazisinin coğrafi baxımdan mühüm strateji əhəmiyyətli olması, buradan Ermənistanın və Gürcüstanın yenidən ələ keçirmək imkanı, rus qoşunlarının yenidən İran və Türkiyə sərhədlərinə qayıtması, Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə siyasi təsirini gücləndirmək imkanının yaranması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Lakin bolşeviklər başa düşürdülər ki, yeni tarixi şəraitdə keçmiş imperiya üsullardan istifadə etmək olmaz. Buna əsasən Azərbaycana qoşun yeridərkən onlar nəinki milli müstəqilliyin əleyhinə çıxmış, əksinə özlərini onun qorunub saxlanmasının təminatçıları kimi təqdim etməyə çalışmışdılar.

Bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsinin ilk günlərində Azərbaycanda diktatura bərqərar oldu. Kommunistlər özlərindən başqa siyasi bir qüvvənin mövcudluğuna qarşı barışmaz bir mövqe tuturdular. Onların təkidi ilə aprel çevrilişindən dərhal sonra «İttihad» partiyası xalqın düşməni elan edildi, ADR-nin tanınmış rəhbərlərinin bir hissəsi həbs edilmiş, digərləri isə vətəni tərk etməyə məcbur edilmişdir.

Azərbaycanda kommunist diktaturasının qurulduğu ilk günlərdən etibarən xalqımızın milli-mənəvi dəyərləri nəzərə alınmamış, milli dövlətçilik ləğv edilmiş və sözdə müstəqil olan Azərbaycan hökuməti Moskvanın iradəsinə təslim edilmişdi.

Sual 1. 20-30-cu illərdə Azərbaycan SSR-də siyasi vəziyyət

Sovet rejiminin qurulması və onun ilk tədbirləri. 1920-ci il aprel işğalından sonra Respublikada hakimiyyəti yeni yaradılan oyuncaq **Müvəqqəti Hərbi İnqilab Komitəsi** ələ aldı. Onun tərkibinə ancaq azərbaycanlılar (N.Nərimanov, M.Hüseynov, Ə.Qarayev, A.Sultanov) seçilmişdi. Komitənin sədri Nəriman Nərimanov Sovet Rusiyası Xalq Milli İşlər Komissarlığı Kollegiyasının üzvü idi, Leninin göstərişi ilə Zaqafqaziya müsəlmanlarının işləri üzrə komissar təyin olunmuşdu və mayın 16-da Bakıya gəlmişdi. İnqilabi Komitə respublikanın yeni hökumətini-Xalq Komissarları Şurasının tərkibini təşkil etdi. Onun da tərkibi azərbaycanlı kommunistlərdən ibarət idi. Bu təşkilatın geniş real səlahiyyəti yox idi. Real hakimiyyət əslində RK(b) P-nın yerli təşkilatı olan AK(b)P-ə məxsus idi. Kommunist Partiyası diktaturasını təmin edən amillərdən biri də Azərbaycandakı rus ordusu hissələri idi. Respublikanın müstəqilliyi tam formal xarakter daşıyırdı.

Aprelin 29-da saat 14-də Azərbaycan Müvəqqəti Hərbi İnqilab Komitəsi Sovet Rusiyası hökumətinə, V.I.Leninə Qızıl Ordu dəstəsini göndərməklə təcili real kömək göstərmək xahişi ilə müraciət etdi. Lakin istilacı XI Qızıl Ordu artıq **iki sutka** idi ki, Azərbaycana soxulmuşdu. Onun baş zirehli qatari aprelin 28-də saat 4-də, əsas süvari hissələri isə aprelin 30-da Bakıya daxil olmuşdu. Sonra onlar Şamaxı və Ağsunu, mayın 1-də Gəncəni, Bakı buxtasını, Göyçayı, Şəkini, mayın 3-5-də Lənkəranı, Astaranı, Ağstafanı, Qazaxı, 7-də Yevlaxı, 12-də Şuşanı, Cəbrayılı, Cavanşiri, Zaqatalanı, Balakəni tutdular və demək olar ki, Şimali Azərbaycanın bütün ərazisini nəzarət altına aldılar.

Qızıl Ordu tutduğu ərazilərdə özbaşınalılar törədir, müqavimət göstərən vətənpərvərləri məhv edirdi. Əsgərlər və zabitlər soyğunçuluq edirdilər. Əhali, banklar talanırdı. Yığılan sərvətlər, qızıl-gümüş, 300 min ton neft, 750 min pud pambıq və çoxlu ipək əvəzsiz Rusiyaya daşınmışdı. Ordu hissələri terror diktaturasının əsas silahı idi.

1920-ci il aprelin 28-dən avqustun 25-dək yerlərdə də oyuncaq **inqilab komitələri** yaradıldı. Əksinqilaba, təxribata və möhtəkiriyyə qarşı mübarizə üçün **Fövqəladə Komissiya (FK)** təşkil edilmişdi. Siyasi işlərə **Ali İnqilabi Tribunal** baxırdı. İlk illər FK-nın funksiyasını **XI ordunun xüsusi şöbəsi** həyata keçirirdi.

Həqiqətdə Azərbaycanda aprel çevrilişi nəticəsində hər birinin öz məqsəd və mənafeyi olan müxtəlif siyasi qüvvələr hakimiyyətdə təmsil olunmuşdu. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: a) Moskvanın siyasi xəttini Azərbaycanda həyata keçirən müxtəlif millətlərin nümayəndələrini təmsil edən qüvvələr; b) «Beynəlmiləlçi» azərbaycanlı bolşeviklər; v). xalq azadlıq yolunu sosializmdə görənlər; d) Siyasi çevrilişdən istifadə edib respublikada hakimiyyətə gəlmiş və intiqam hissi ilə fəaliyyət göstərən erməni kommunistlərindən ibarət qüvvələr.

Dəyişikliklər həyata keçirilərkən yerli şəraiti, milli adət-ənənələri, dil və din amilləri nəzərə almağı tələb edən N.Nərimanov hesab edirdi ki, ölkə azərbaycanlı kommunistlər tərəfindən idarə olunmalıdır. O, bildirirdi ki, Azərbaycanın milli simasını müəyyənləşdirən cəhətlər ciddi surətdə saxlanılmalı və gücləndirilməlidir.

Bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsinin ilk günlərində Azərbaycanda **diktatura** bərqərar oldu. Xalqın adından çıxış edən bolşeviklər yeni yaranan dövləti **proletar diktaturası** adlandırsa da, əsil həqiqətdə bu bir partiyanın hökmranlığı idi. Kommunistlər özlərindən başqa siyasi bir qüvvənin mövcudluğuna qarşı barışmaz bir

mövqə tuturdular. Onların təkidi ilə aprel çevrilişindən dərhal sonra «İttihad» partiyası xalqın düşməni elan edildi, ADR-nin tanınmış rəhbərlərinin bir hissəsi həbs edilmiş, digərləri isə vətəni tərk etməyə məcbur edilmişdir.

Azərbaycan hökuməti tərəfindən terroru həyata keçirən əsas təşkilat Fövqəladə komissiya idi. XI Ordunun xüsusi şöbəsinin məmurları hər hansı qəzaya qoşun göndərdikdən sonra varlı adamların bir hissəsini həbs edir, bir hissəsini isə güllələyirdilər. İlk günlərdən yüzlərlə günahsız adam onların qanlı əməllərinin qurbanı olmuşdu.

Azərbaycanın başqa bir bəlası bolşeviklər tərəfindən həyata keçirilən «**müsadirə əməliyyatı**» idi. «Müsadirə» adı altında az-çox varlı adamların, o cümlədən ziyalıların siyahısı tutulur, onların evlərində təhqiramiz formada axtarışlar aparılırdı. Bu axtarışlar zamanı XI Ordunun əsgərləri, xüsusi şöbənin və Fövqəladə Komissiyanın əməkdaşları insan ləyaqətini tapdalayıb, onların namus və qeyrət hissələrinə toxunurdular.

1920-ci ilin aprelindən 1921-ci ilin avqustuna qədər **48 min azərbaycanlı** (əsasən ziyalılar) məhv edildi. Bakıda (Nargin adasında), Gəncədə, Şəkiddə, Qazaxda və başqa yerlərdə «inqilab düşmənlərinin» güllələnməsi üçün xüsusi yerlər ayrılmışdı. Terrordan profilaktik, qorxu yaratmaq vasitəsi kimi istifadə olunurdu. Dövlət xadimləri, hərbiçilər (A.Ziyadxanov, X. Rəfibəyov, H.Səlimov, N. Yusifbəyov, R.Şıxlinski, F. Xoyski, N.Ağayev və başqaları) siyasi terrorun qurbanı oldular. Yalnız N.Nərimanovun səyi nəticəsində Ə.Şıxlinski və S.Mehmandarov güllələnmədən xilas oldular.

Rusiya Azərbaycanı özündən iqtisadi və hərbi cəhətdən asılı vəziyyətə salmaq üçün tədbirlər görürdü. **1920-ci il sentyabrın 30-da** RSFSR və Azərbaycan SSR arasında hərbi-iqtisadi ittifaq haqqında müqavilə bağlandı. Azərbaycan Ordusu, xalq təsərrüfatını və xarici ticarəti idarə edən orqanlar, təchizat orqanları, dəmiryol və su nəqliyyatı, poçt-teleqraf idarələri maliyyə işləri Moskvaya tabe edildi. İşğalçılar elə ilk günlərdən Azərbaycan ordusunu dağıtmağa başladılar. Onun komanda heyəti – ümumiyyətlə, 266 hərbiçiyə mayın axırlarında həbs olunub güllələndi. Onların arasında 12 general, 27 polkovnik, 6 podpolkovnik, 48 kapitan, poruçik vardı. Ordunun kiçik bir hissəsi xaricə gedib Anadoluda milli-azadlıq hərəkatına qoşuldu. 1920-ci il mayın 7-də Azərbaycan SSR-in Qızıl Ordusu və Donanması təşkil olundu və onlar XI orduya və Rusiya Donanmasına tabe edildi. Milli atıcı diviziya-Azərbaycan diviziyası yaradılmağa başlandı.

Mayın 5-də İnkilab Komitəsi torpağın milliləşdirilməsi haqqında dekret verdi. 1920-ci ilin **avqustun 26-dan** taxıl ticarəti dövlət inhisarına alınmışdı. Bakının əsasən erməni və rus fəhlələrindən təşkil edilmiş xüsusi ərzaq dəstələri kəndlərə göndərildi və camaatın taxıl, yağ, mal-qara, yem əllərindən alındı.

1920-ci il **mayın 15-də** meşələr, sular, yeraltı sərvətlər dövlət mülkiyyəti elan olundu. Mayın 27-də neft sənayesi, bütün iri sənaye sahələri milliləşdirildi. İyunda banklar, Xəzər ticarət donanması, balıq sənayesi müəssisələri, bütün fabrikləri, sement, şüşə, yağ, sabun fabrikləri, sentyabrda dəmir, mis filizi mədənləri, oktyabrda pambıqtəmizləmə zavodları milliləşdirildi. Təsərrüfatı idarə etmək üçün Azərbaycan Təsərrüfatı Şurası təşkil edildi. Yerli və yüngül sənaye sahələrində firmalar ləğv edildi, 200-dən çox müəssisə milliləşdirildi. 272 xüsusi neft sənaye firması ləğv olundu. Neft və neft məhsulları ticarəti dövlət inhisarına alındı. Neft sənayesi və ticarətini idarə etmək üçün birbaşa Moskvaya tabe olan «**Azneftkom**» yaradıldı. Onun sədri Serebrovski

Azərbaycan hökumətini tanımırdı. Neftin cəmi **15 faizindən** Azərbaycan sovet respublikası istifadə edə bilərdi.

1920-ci il **mayın 12-də** xüsusi dekretlə bütün rütbələr ləğv edilmişdi. Əhalinin bütün üzvləri eyni ada-respublikanın vətəndaşı adına layiq bilinirdilər. Həmin il mayın 15-də Xalq Maarif Komissarlığı öz dekreti ilə **vicdan azadlığını** bəyan etmişdi. Bu dekretə əsasən dinin məktəbdən ayrılması qanun şəklini alırdı.

«Parçala-hökm et» siyasətini aparan Moskva, milli rəhbər kadrlar arasında ixtilaf yaranmasına rəvac verirdi. Bu işdə onlar «daşnak kommunistlərə» arxalanırdılar. Erməni millətçiləri Azərbaycanda güclü hökumətin olmasını istəmirdilər. Azərbaycan Kommunist Partiyasında, dövlət orqanlarında bir-biri ilə didişən «sağ» və «sol» təmayüllər, müxtəlif sosial qruplar, azərbaycanlı, rus və ermənilər arasında ziddiyyətlərin hər vasitə ilə güclənməsinə şərait yaradılırdı. Bakıda açıq ruslaşdırma siyasəti yeridilirdi. Yüksək vəzifələrə, idarəçilik işlərinə əsasən erməni, rus və yəhudilər irəli çəkilirdi. 1923-cü ildə Bakı Sovetinin 52 məsul işçisindən cəmi 6 nəfəri, rəyasət heyətinin 10 üzvündən 2-si azərbaycanlı idi. Əhali dövlət idarələrinə rus dilində müraciət etməyə məcbur edilirdi.

Müsəlman kommunistlər arasında ixtilafı bəhanə edən mərkəz buraya öz canişinini təyin etdi. Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi mərkəzdən göndərilmiş O.Kolinski təyin edildi. 1920-ci ilin noyabrında Serqo Orcanikidze mərkəzin nümayəndəsi kimi Azərbaycan İnqilab Komitəsinə ümumi siyasi rəhbərliyə göndərilirdi. Bu, əslində N.Nərimanovu respublikaya rəhbərlikdən uzaqlaşdırmaq idi. 1921-ci ilin iyulunda S.M.Kirov Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi «seçildi». M.C.Bağirov 1921-ci ilin əvvəllərində Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının sədri təyin edildi.

Rusiyanın Azərbaycandakı siyasətinin əsil mahiyyətini başa düşən və ona qarşı etiraz N.Nərimanovu respublikadan uzaqlaşdırmaq üçün 1922-ci il martın 12-də Zaqafqaziya Respublikası Federativ İttifaqında (ZRFI) İttifaq Soveti sədrilərindən biri, 1923-cü il yanvarın 2-də SSRİ Mərkəzi icraiyyə Komitəsi sədrilərindən biri vəzifəsinə seçmişdilər. 1921-ci ildə kommunist partiyası daxilində «təmizləmə» keçirilərkən əsasən Nərimanov tərəfdarlarından 35 min nəfər partiyadan çıxarılmışdı. Bakı partiya təşkilatında qeyri müsəlmanların hegemonluğunu təmin etmək üçün Sarkis partiya sıralarından 500 nəfər «iranlı»-nı qovdu. Mirzoyan isə iranlı fəhlələrin partiyaya qəbuluna süni maneə yaratmışdı. Azərbaycanda əslində azərbaycanlıları təmsil edən kommunist partiyası yox idi.

Təkartiyalı sistemin formalaşması. 1920-ci ilin 23 sentyabr tarixli AIK-in dekreti ilə kənd və maliyyə inqilab komitələri əvəzinə yalnız yoxsul və ortabab kəndlilərin seçə və seçilə bildiyi Müvəqqəti hakimiyyət orqanı-**yoxsullar komitələri** («kombed»lər) təşkil olunmağa başlanmışdı. Bakı kəndlərində kənd Sovetləri fəaliyyət göstərirdi. 1921-ci ilin baharından inqilab və yoxsul komitələri ləğv olunub əvəzinə **Fəhlə və Kəndli Deputatları Sovetləri** «seçilməyə» başlandı.

1921-ci ilin mayın 6-da Bakıda Azərbaycan SSR I Sovetlər qurultayı keçirildi. Qurultayda Azərbaycan SSR **Konstitusiyası** qəbul olundu. Proletar diktaturası, əslində Moskvaya tabe oyuncaq bolşevik rəhbərlərinin hakimiyyəti respublikada yaranmış siyasi və iqtisadi sistem qanuniləşdirildi. Fəhlə sinfinə hüquqi üstünlüklər verildi, xalqın parçalanmasına daha münasib şərait yaradıldı. Qurultay **qanunverici orqan** Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə və icraedici orqan – **Xalq Komissarları Sovetini** (XKS) seçdi.

Respublikada başqa siyasi partiyalar, demək olar ki, qadağan edilmişdi. İttihadçıların, menşeviklərin, xalqçı sosialistlərin çoxu bolşevik platformasını qəbul etdilər. Qalanları gizli fəaliyyətə başladılar. «Əhrar» partiyası fəaliyyətini dayandırdı. Üzvlərinin bir hissəsi gizli fəaliyyət göstərən Müsavat partiyasına daxil oldu. 1920-ci ildə Azərbaycan Kommunist Gənclər İttifaqı yaradıldı. Bu təşkilata 10 minə qədər oğlan və qız cəlb olunmuşdu. Bolşeviklərin əli altında fəaliyyət göstərən həmkarlar ittifaqlarının 120 min nəfər muzdur Muzdur Komitələri və başqa səlahiyyətli muzdur təşkilatlarında birləşdirilmişdi. Onların böyük əksəriyyəti siyasi fəaliyyət təcrübəsi olmayan fəhlələr, əsgərlər, yoxsul və ortabab kəndlilər idi. Dövlətin və təsərrüfatın idarə olunmasında yalnız formal şəkildə iştirak edirdilər. Kommunist rəhbərlərin gücü də elə xalqın siyasi mədəniyyətinin azlığında idi.

Bolşevik rejiminə qarşı mübarizə. Sosial qarşıdurmanın kəskin olmadığı bir halda «yuxarıdan» zorakılıq yolu ilə tətbiq edilən sinfi mübarizə aparmaq üçün gizli Müqavimət Komitəsi təşkil olunmuşdu. Komitənin sədri M.Ə.Rəsulzadə, baş katibi isə Cəfər Cabbarlı idi. M.Ə.Rəsulzadə konspirasiya məqsədi ilə Lahıca gizlənərkən həbs olunub Bakıya gətirilmişdi. Burada o, keçmiş inqilabçı həmkarı Stalin tərəfindən azad edilib Moskvaya aparılıb, bir müddət burada Millətlər Komissarlığının mətbuat müvəkkili işləmiş və şərqsunaslıq institutunda dərs demişdi. 1922-ci ildə o, elmi-tədqiqat işi aparmaq adı ilə Sankt- Peterburqa (Leninqrad) getmiş və oradan Finlandiyaya keçmişdi. Sonra Almaniya və Fransaya, oradan isə Türkiyəyə gedib İstanbul sahəsində Müsavat partiyasının xarici bürosunu təşkil edir və siyasi mübarizəni davam etdirir.

Mühacirlər xaricdə fəal siyasi iş aparırdılar. Əlimərdan bəy Topçubaşov Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istila edilməsinin, azadlıq uğrunda mübarizələrə divan tutulmasının qeyri-qanuniliyi haqqında beynəlxalq təşkilatlarda, xüsusən Millətlər Cəmiyyətində London, Genuya, Lozanna konfranslarında ifşaedici çıxışlar edərək bolşevizmin yırtıcı mahiyyətini açıb göstərmişdi.

Bakıda gizli siyasi mətbəə təşkil edilmişdir, qeyri-leqal «İstiqlal» qəzetinin 19 nömrəsi çap olunub yayılmışdı. Respublikanın demək olar ki, bütün dövlət müəssisələrində, komissarlıqlarda, ali məktəblərdə, fabriklərdə, hətta komsomol təşkilatlarında, kommunist partiya məktəblərində belə daxilən mövcud rejimə müxalif olanlar, milli istiqlal arzulayanlar çoxluq təşkil edirdilər. Gizli təşkilatlar kiçik qruplar şəklində fəaliyyət göstərirdi. Ən güclü təşkilatlar Bakıda və Qarabağda idi. «İttihad» partiyası üzvlərinin bir qrupu «Vətən və ya ölüm» təşkilatı yaratmışdılar. Eser və menşeviklər də siyasi işin müxtəlif formalarından istifadə edirdilər.

Fətəli xan Xoyski bir qrup siyasi xadim ilə Tbilisidə **Azərbaycan Qurtuluş Komitəsini** təşkil etmişdilər. İstilaçı rus ordusuna, yeni rejimə qarşı ilk üsyanların təşkilində, müqavimət hərəkatında bu təşkilatın da rolu olmuşdur. O dövrdə ilk üsyan **Gəncədə** başladı. Üsyanın əsas səbəbi yeni hakimiyyətin siyasətindən ümumi narazılıq idi. Onun başlanmasına bilavasitə təkan verən bolşeviklərin Azərbaycan hərbi hissələrinin «sinfi baxımdan yad ünsürlərdən təmizlənməsi» tədbirləri oldu. Buna qarşı qəti narazılıq edən zabit və əsgərlər silaha əl atdılar. Üsyana Gəncə və ətraf kəndlərin sakinləri qoşulub. **Mayın 25-dən 26-na keçən gecə** üsyançılar XI Ordunun hissələrinə hücum edib mayın 26-da şəhərin müsəlman hissəsinə tam nəzarət olunurdu. Lakin Gəncənin erməni hissəsini tutmaq cəhdi nəticə vermədi. Erməni əhalisi Qızıl Ordunun tərəfini saxlayaraq, hərbi dəstələr təşkil etmişdilər və üsyançılara qarşı hərbi əməliyyatlarda fəal iştirak edirdilər. Mayın 26-da üsyana başçılıq etmək üçün generallar

Cavad bəy Şıxlinski, Məmməd Mirzə Qacar, polkovnik Cahangir bəy Kazımbəyov və başqalarından ibarət **Hərbi Şura** yaratdılar. Mayın 27-də Qızıl Ordunun hissələri üsyançılara qarşı hücumla keçdi. Lakin böyük itkilərlə geri çəkildilər. Mayın 28-də buraya yeni üç diviziya gətirildi, şəhər top atəşinə tutuldu. Çoxlu dağıntılar, insan tələfatı baş verdi. Hərbi sursatla dolu anbar partladıldı. Qüvvələr qeyri-bərabər olsa da üsyançılar böyük qəhrəmanlıq göstərdilər. Nəhayət düşmən şəhərə daxil oldu və hər küçə uğrunda döyüş aparmağa məcbur oldu. Yalnız mayın 31-də Qızıl Ordu şəhəri tam nəzarət altına ala bildi. Əsgərlər və erməni könüllüləri şəhərin küçələrini əsl soyqırımını meydanına çevirdilər. Minlərlə dinc sakin, o cümlədən qadınlar, qocalar, uşaqlar qətlə yetirildi.

Üsyandan sonra Gəncədə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin fəvqəladə komissarı H.Sultanov rus hərbiçilərinə «xalq düşmənlərinin» axtarışında böyük kömək göstərdi. Yüzlərlə Gəncə sakini həbs edilib həbs edilib Azərbaycanın böyük maarifpərvəri və yazıçısı Firudin bəy Köçərli də var idi. Bolşeviklər **13 mindən çox** adamı qətlə yetirdilər.

Gəncə üsyanından sonra Milli Ordu və XI Ordu arasında yaranmış qarşıdurma mayın ortalarında Tərtərdə insan qırğınına səbəb olan yeni üsyan dalğası yaratdı və bu bütün **Qarabağa** yayıldı. Qarabağın müxtəlif yerlərində yerləşən Azərbaycan milli Ordusunun Şəki, Tatar, Cavanşir, Ağdam süvari alayları, Bakı piyada alayı və iki topçu diviziyası XI Ordunun, yerli hakimiyyətin və erməni daşnaqlarının hərəkətlərinə biganə qalmamış və onların qarşısını almağa cəhd göstərdilər. Odur ki, xalq milli orduya inanırdı. Bu işə bolşevik hakimiyyətini narahat edirdi və o XI Ordunun qarşısına milli ordumuzu tərk silah etmək vəzifəsini qoydu.

Bolşevik ordusunun 2 diviziyası hərbi əməliyyatı iyunun 10-da başladı. «Qırmızılar» hərbi təyyarələrlə Tərtəri və ətraf kəndləri bombardman etdilər. Azərbaycan əsgərləri igidliklə vuruşurdular. Lakin qüvvələr qeyri-bərabər idi və qoşunlarımız geri çəkildi. Düşmən Tərtəri ələ keçirdi. Dinc əhaliyə qarşı düşmən cəza tədbirləri apardı. Bəzi kəndlər tamamilə məhv edildi. Minlərlə kəndli doğma yurdlarından didərgin düşdülər.

Bu zaman Qafqazda və Zaqafqaziyada Qızıl imperiyaya qarşı mübarizə aparan qüvvələri birləşdirməyə cəhdlər göstərilirdi. Dağıstandan bir qrup türk zabiti və əsgəri general Nuru paşanın rəhbərliyi ilə Şuşaya üsyan etmiş xalqa köməyə gəldi. Üsyançılar Qarabağda sovet hakimiyyətini devirib, Nuru paşanı Qarabağın diktatoru elan etdilər. Lakin XI ordunun əlavə hissələri ermənilərin iştirakı ilə iyunun 11-də Ağdamı, iyunun 14-də isə Xankəndini və Şuşanı tutdular. Azərbaycan Ordusunun əsgərləri vətəni tərk etməyə məcbur oldular.

İyunun əvvəllərində Nuxa, Göyçay, Quba və başqa bölgələrdə də xalq üsyanları baş vermişdi.

Qarabağ hadisələrinin davam etdiyi günlərdə **Zaqatalada** üsyan başlandı. May ayında burada kütləvi həbslər aparıldı ki, bu da xalqın etirazına səbəb oldu. İyunun 5-də üsyançılar Zaqatalaya daxil oldular, kommunistləri həbs etdilər. Üsyançılar bu bölgədə yerləşən milli ordunun süvari alayı da qoşuldu. Birləşmiş hərbi qüvvələrinin başında peşəkar hərbi **Əhmədiyev** və **Hafiz Əfəndi** dururdular. Onlar iyunun 7-də Qaxa daxil oldular. Qumıx çayı ətrafında düşməni məğlub etdilər. İyunun 16-da Qarabağdan Qırmızı Ordunun hərbi qüvvələri təcili Zaqatalaya keçirildi və iyunun 18-də şəhər yenidən işğal olundu.

1920-ci ilin yayında Şəmkir qəzası **Müşkürlü** kəndi ətrafında üsyan baş vermişdi. Burada 29 kişi, 49 qadın şəhid olmuşdu. Üsyan yatırılmışdı.

Cavanşir qəzasında **Sultan bəyin** başçılığı ilə üsyan baş vermişdi. Avqustda Lənkəranda da üsyan məğlub edildi.

Yeni rejimə qarşı mübarizə ideoloji pərdə altında baş verdi. Ağdamda, Nuxada, Göyçayda islamı müdafiə bayrağı altında Hüseyn Əfəndinin başçılığı ilə xüsusi təşkilat **«Azərbaycan milli müdafiəyi islam firqəsi»** fəaliyyət göstərirdi. Bu təşkilat 1921-ci ilin ortalarında aşkar olunub məhv edilmişdi. Lənkəran qəzasında Şahverdinin başçılığı ilə vətənpərvərlər mübarizə aparırdılar. 1921-ci ilin payızında Zəngəzurda **Sultan bəy Sultanovun** başçılığı ilə üsyan qalxmışdı. Sovet hakimiyyətinə qarşı mübarizə aparən daşnaqlar müsəlmanları ümumi düşməne qarşı öz tərəflərinə çəkməyə çalışırdılar. 1920-ci ilin dekabrında «Azad Sunik hökuməti» yaranmışdı.

Bolşevik rejiminə qarşı müəssisələrdə, neft sənayesində sabotaj, tətillər təşkil edilirdi. Bakıda **«Yanar ürək»** adlı diversiya qrupu fəaliyyət göstərirdi.

Bu dövrün üsyanları məğlubiyətə uğradı, çünki onlar bir-birilə əlaqədə olmadan vahid mərkəzdən idarə olunmadan, müxtəlif vaxtlarda və plansız keçirilirdi, onlar ümumi xalq üsyanına çevrilmədi və əvvəlcədən məğlubiyətə məhkum idi.

Ermənistanın Naxçıvanı və Dağlıq Qarabağı ələ keçirmək cəhdləri. Azərbaycanın bolşevikləşməsi və XI Ordunun burada yerləşməsinə baxmayaraq, ermənilər Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından əl çəkmirdilər.

Azərbaycanın ərazisi olan Qarabağa, Naxçıvana, Zəngəzura və b. bölgələrə erməni təcavüzü davam edirdi. 1920-ci ilin yayında Azərbaycanın siyasi vəziyyətinin mürəkkəbliyindən istifadə edən Ermənistan hökuməti təcavüzü gücləndirdi. Həmin ilin axırlarında erməni hərbi hissələri Zəngibasarı dağıtdı və Naxçıvana doğru irəlilədi. Lakin **türk qoşunu** tərəfindən Naxçıvanın nəzarət altına alınması ermənilərin qabağında sipər oldu. İyunun 6-da XI ordu hissələri Zəngəzur istiqamətində hücum keçən erməni qoşunlarının qarşısını aldı. Lakin iyulun axırında Ermənistanda məğlub olmuş üsyançıları təqib etmək bəhanəsi altında Ermənistan qoşunları Zəngəzura yenidən hücum keçdi və **Zəngəzurun** böyük bir hissəsini zəbt etdi. XI Ordu buna biganə qalırdı, çünki Sovet Rusiyasını o torpaqların hansı millətin əlində olması deyil, bütün Qafqazı bolşevik təsirinə salmaq maraqlandırırırdı. Sovet Rusiyası bütün beynəlxalq hüquq qaydalarına rəğmən Azərbaycan tərəfinin rəyini soruşmadan 1920-ci ilin avqustunda sahəsi 7 min kv² olan Zəngəzur mahalının 4.5 min kv² kilometri (Sisian, Gorus, Qafan, Mehri) Ermənistana verdi, mahalın yalnız 2.5 min kv² kilometri (Laçın, Qubadlı, Zəngilan) Azərbaycan ərazisində qaldı.

1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda «inqilab» baş verdi. Noyabrın 30-da AK(b)P MK-nin siyasi və təşkilat bürolarının birgə iclası keçirildi. İclasda N. Nərimanova xüsusi bəyanat hazırlanması tapşırıldı. Bu bəyanatın əsas prinsiplərindən birinə əsasən Azərbaycanla Ermənistan arasında **sərhəd məsələsinin mövcudluğu inkar edilirdi.** Bu o demək idi ki, Azərbaycan Zəngəzurun bir hissəsinin işğalı ilə razılaşıır. Bəyanatın digər prinsipinə əsasən Azərbaycan **Qarabağın dağlıq hissəsinə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verirdi.**

1920-ci il dekabrın 1-də elan olunmuş belə bir məsuliyyətsiz bəyanat nəticəsində Azərbaycan erməni işğalı ilə razılaşıdı. Lakin **Qarabağın dağlıq hissəsi və Naxçıvan məsələsi** gündəlikdə qalırdı və Ermənistan hökuməti Qarabağın Dağlıq hissəsini öz tərkibinə daxil edilməsi məsələsini irəli sürdü. **1921-ci il iyunun 27-də** AK(b)P MK özünün siyasi və təşkilat bürosunun birgə iclasında bu məsələyə baxmağa məcbur oldu.

Bu dəfə milliyətcə azərbaycanlı olan kommunistlər birləşərək yekdilliklə Ermənistanın iddialarını rədd etdi.

Lakin RK(b)P-nin Qafqaz bürosu rəhbərliyinin erməni və gürcü çoxluğu Qarabağ məsələsini Ermənistanın xeyrinə həll etmək fikrinə düşdü. 1921-ci il iyulun 4-də RK(b)P Qafqaz bürosunun iclasında Qarabağ məsələsi müzakirə edildi. İclas səs çoxluğu ilə Dağlıq Qarabağı Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil etmək haqqında qərar qəbul etdi. Lakin iclasda N.Nərimanovun təkidi ilə Qarabağ məsələsinin Azərbaycan SSR üçün böyük əhəmiyyətə malik olduğunu nəzərə alaraq bu məsələnin RK(B) P MK-nin qəti qərarına keçirilməsi haqqında qərar qəbul edildi. N.Nərimanov V.I.Leninə bu məsələ ilə bağlı teleqrama vurdu və məktub yazsa da, bu bir nəticə vermədi.

1921-ci il iyulun 5-də MK-nin Qafqaz bürosunun plenumu RK(b)P MK-nin rəyini nəzərə alaraq aşağıdakı qərarı qəbul etdi: «Müsəlmanlarla ermənilər arasında milli barışığın zəruriliyi, yuxarı və aşağı Qarabağın iqtisadi əlaqəsi əsas götürülərək Dağlıq Qarabağ Azərbaycan SSR-in hüdudlarında saxlanılsın; ona inzibati mərkəzi muxtar vilayətin tərkibindəki Şuşa şəhəri olmaqla geniş **vilayət muxtariyyəti** verilsin».

1921-ci il sentyabr ayında AK(b)P MK-nin Təşkilat və Siyasi Bürosunun iclasında Qafqaz Bürosundan Dağlıq Qarabağa geniş vilayət muxtariyyəti verilməsi haqqında məlum qərarına yenidən baxılmasını xahiş edən qətnamə qəbul edildi. 1921-ci il oktyabrında Qarabağın məsul işçilərinin konfransının qəbul etdiyi qərarla deyilirdi ki, Dağlıq Qarabağa ayrıca vilayət muxtariyyətinin verilməsi məqsədəuyğun hesab edilməsin. Lakin respublikanın bu məsələdə fikri mərkəz üçün həlledici deyildi.

RK(b) P MK-nin Zaqafqaziya ölkə komitəsinin 1923-cü il iyunun 27-28-də keçirilmiş plenumu Q. Orconikidzenin təzyiqi ilə ultimatum formasında bir aylıq müddət ərzində Dağlıq Qarabağa vilayət muxtariyyətinin verilməsi barədə AK(b)P MK-ya tapşırıq verdi. Həmin qərarı yerinə yetirməyə məcbur olan Azərbaycan MİK «**Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması haqqında**» dekret verdi.

Qarabağın dağlıq hissəsinə muxtariyyət statusunun verilməsi Azərbaycan tərəfindən bu torpaqların ermənilərə məxsus olmasının qismən də olsa etirafı idi. Bu isə Ermənistanı və onun himayəçilərinə gələcək siyasi oyuncaq üçün bir «əlyeri» qoymaq idi. Bu belə də oldu.

Ermənilərin **Naxçıvana** da böyük iddiaları var idi. Bu məsələnin Azərbaycanın xeyrinə həll olunmasında Türkiyənin inkar edilməz rolu oldu. XI Qızıl Ordu Ermənistanı tutub sovetləşdirdikdən 3 gün sonra 1920-ci il dekabrın 1-də Bakı Sovetinin tənənəli iclasında N.Nərimanov AK(b)P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının bir gün əvvəl keçirilmiş iclasının Q. Orconokidze, Sarkis, L.Stasova, Q.Katipski və b. təzyiqi ilə qəbul olunmuş qərarı əsasında hazırlanmış bəyanatla çıxış etdi. Bəyanatda deyilirdi: «Zəngəzur və Naxçıvan qəzalarının ərazisi Sovet Ermənistanının bölünməz ərazisidir...». Naxçıvan əhalisi bu qərara tabe olmadı, kəskin etiraz çıxışları baş verdi. Ermənistan nümayəndələri diyara buraxılmadı. B. Vəlibəyov dekabrın 24-də Ermənistan İnqilab Komitəsi tərəfindən Naxçıvanda Fövqəladə Komissar təyin edildi. Lakin qəzəblənmiş xalq onu Naxçıvana buraxmadı. Dekabrın 28-də Ermənistan İnqilab Komitəsi Naxçıvanı **müstəqil Sovet Respublikası** kimi tanıdı. 1921-ci ilin əvvəllərində burada RSFSR, Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrinin iştirakı ilə əhalinin **rəy sorğusu** (referendum) keçirildi. Naxçıvan camaatının böyük (90%) hissəsi Azərbaycanın tərkibində qalmaq arzusunu bildirdi. Naxçıvanın statusu **1921-ci ilin martın 16-da Moskvada** RSFSR və Türkiyə arasında imzalanmış xüsusi müqavilə ilə

həll olundu. Tərəflər razılaşdılar ki, Naxçıvan ərazisi Azərbaycanın tərkibində qalmaq şərti ilə Naxçıvan SSR təşkil edilə bilər. Müqavilənin III bəndində göstərildi ki, bu torpağı üçüncü dövlətə güzəştə getmək olmaz, əks təqdirdə onun hər hansı bir hissəsi Türkiyəyə güzəşt edilə bilər. Aprel ayında Türkiyə qoşunları Naxçıvanı tərk etdilər. Naxçıvan Ölkə İnqilab Komitəsi 1921-ci il sentyabrın 10-da səlahiyyətlərini Naxçıvan MIK və XKS-nə verdi. **1921-ci il oktyabrın 13-də Qarsda** Rusiyanın iştirakı ilə bir tərəfdən Türkiyə, o biri tərəfdən **Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan** respublikaları birlikdə dostluq haqqında müqavilə imzaladılar. Qars müqaviləsinin 5-ci maddəsində qeyd olunurdu ki, Naxçıvan vilayəti Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil edir. Xəritə çəkildi və orada Naxçıvanın ərazisi dəqiq göstərildi. 1923-cü ilin əvvəllərində Naxçıvan Respublikasının respublika muxtariyyəti ləğv edildi, ona ölkə muxtariyyəti verildi. Naxçıvan Ölkə İcraiyyə Komitəsi yaradıldı. 1924-cü il dekabrın 9-da Azərbaycan MIK Naxçıvan ölkəsinin Azərbaycan SSR tərkibində **Naxçıvan MSSR**-ə çevrilməsi haqqında qərar qəbul etdi.

Formal müstəqilliyin ləğvi. ZSFSR və SSR-nin yaradılması. Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanda sovet respublikaları tez bir zamanda hərbi və iqtisadi müstəqilliklərini itirsələr də, siyasi müstəqilliklərini, **beynəlxalq subyekt** statuslarını saxladılar. Moskva Şərq xalqlarını öz nüfuz dairəsinə cəlb etmək üçün Azərbaycanı «Şərqi qapısı» kimi qiymətləndirir, ona xüsusi rol ayırırdı. Buna görə də Bakıda 1920-ci ilin sentyabrında Şərqdə birinci «müstəqil» sosialist respublikasının paytaxtında **Şərq xalqlarının I qurultayını** təmtəraqlı şəkildə keçirdilər. Bu qurultay Şərq aləmində kommunist ideyalarının yayılması məqsədi güdüdü. Lakin Moskva istəyinə nail ola bilmədi. Şərq xalqları Azərbaycanda müstəmləkə rejiminin möhkəmlənməsini gördülər. Çox tez bir vaxtda aydın oldu ki, yaxın gələcəkdə Şərqdə «dünya inqilabı» ideyalarının bəhrəsini görmək olmayacaq. Onda bolşevik elitası hakim olduğu ərazilərdə vahid dövlət, sovet imperiyası yaratmağa başladı.

1921-ci il noyabrın 28-də V.I.Lenin «Zaqafqaziya Federasiyasının yaradılması haqqında təklifin layihəsini yazmışdı. Məsələ siyasi cəhətdən elə qoyulurdu ki, guya vahid Zaqafqaziya yaratmaq ideyası yerli kommunistlərin öz arzu və istəyidir. Respublikada saysız-hesabsız yığıncaqlar keçirildi və onların qərarları birmənalı oldu. Yəni xalq federasiya istəyir. Azərbaycan kommunistləri partiya, sovetlər, komsomol, həmkarlar təşkilatları, bütün kütləvi informasiya vasitələri Zaqafqaziya federasiyasının yaradılmasını təbliğ edirdi.

Bu yeni siyasi addımın xalqın istək və tələbi kimi qələmə verilməsi təsadüfi deyildi. Çünki Gürcüstanda və Ermənistanda məsələnin mahiyyətini dərk edən və milli hissləri daha güclü olan kommunistlər buna qarşı etiraz səslərini qaldırırdılar. Lakin onlar «millətçi» möhürü ilə damğalanır və sosializmin düşmənləri elan olunurdular.

Beləliklə, aşağıların istəyi adı altında yaradılan Zaqafqaziya federasiyasının yaradılması yolunda ilk addım 1921-ci ilin aprelində atıldı. Belə ki, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan dəmir yol idarəçiliyinin, iyulda isə xarici ticarət orqanlarının birləşdirilməsi haqqında saziş imzalandı.

1921-ci il noyabrın əvvəllərində RK(b)P Qafqaz bürosu Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında federativ ittifaqın yaradılması təklifini irəli sürdü. Həmin ayın axırında RK(b)P MK-nın Siyasi bürosu Zaqafqaziya federasiyasının yaranması haqqında qətnamə qəbul edildi. AK(b)P-na rəhbərlik edən S.M.Kirov Zaqafqaziya federasiyası ideyasını inadla müdafiə edir və bu ideyanı əzmlə həyata keçirirdi.

1922-ci il martın 12-də Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Mərkəzi İcraiyyə Komitələrinin səlahiyyətli konfransı və respublikalar arasında ittifaq müqaviləsini təsdiq etdi. Hərbi işi, maliyyəyə, xarici ticarətə, yollara, rabitə vasitələrinə, əksinqilabla mübarizəyə rəhbərlik edən ittifaq soveti və iqtisadi siyasəti müəyyənləşdirən Ali İqtisadi Şura təşkil olundu. Zaqafqaziyadakı müstəqil respublikaların hüquqlarının əllərindən alınmasında növbəti mərhələ bu respublikaların Federativ İttifaqının əvəzinə bir dövlət **Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası** (ZSFSR) yaradılması oldu.

Zaqafqaziya Sovetlərinin Bakıda keçirilmiş I qurultayında (1922, 10-13 dekabr) ZSFSR Konstitusiyası qəbul edildi. Ali orqan Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi seçildi. MİK Rəyasət Heyətinin sədrleri Azərbaycandan S.Ağamalı oğlu, Gürcüstandan M.Sxakaya və Ermənistandan S.Ambarsumyan oldular. MİK-nin sessiyasında Zaqafqaziya Xalq Komissarları soveti seçildi.

Sovet imperiyası yaradılması yolunda növbəti addım 1917-ci ildən sonra meydana gəlmiş respublikaları vahid bir dövlətdə birləşdirilməsi oldu. 1922-ci ilin avqustunda RK(b)P MK tərəfindən İ.Stalin «muxtariyyətləşdirmə» planını irəli sürmüşdü. Bu plana əsasən bütün respublikalar RSFSR-in tərkibinə muxtar qurum səviyyəsində daxil edilirdilər. Lakin bir sıra respublikalarda, xüsusən Gürcüstanda ciddi narazılıqları nəzərə alan Lenin ittifaq dövləti daxilində formal da olsa respublikaların «suverenliyinin» saxlanmasını vacib bildi.

ZSFSR Sovetlərinin I qurultayı federativ respublikanı Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqına (SSRI-yə) daxil olmasına tərəfdar çıxdı.

1922-ci il dekabrın 30-da Moskvada SSRI Sovetlərinin qurultayında RSFSR, Ukrayna SSR, ZSFSR və Belorusiya SSR SSR İttifaqında «kənüllü surətdə» birləşdilər. N.Nərimanov SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi sədrlərindən (dörd sədrdən) biri seçildi. Bununla da mərkəz N.Nərimanovu Azərbaycandan uzaqlaşdırmağa imkan tapdı.

Sual 2. Azərbaycan SSR sosialist yenidənqurmaları dövründə

Yeni iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi və onun xüsusiyyətləri. 1920-ci il aprel çevrilişi ərəfəsində Azərbaycanın iqtisadiyyatı ağır vəziyyətdə idi. Birinci Dünya müharibəsi, 1918-1920-ci illərin hərbi-siyasi hadisələri nəticəsində ölkədə yaradılmış qeyri-sabit siyasi vəziyyət, S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Kommunasının səriştəsiz, xalqa zidd fəaliyyəti, erməni millətçilərinin aramsız hücumları, bolşeviklərin rəhbərliyi ilə keçirilən tətillər iqtisadiyyatı iflic vəziyyətinə salmışdı. Daxili və xarici vəziyyətin mürəkkəbliyi Azərbaycan Cümhuriyyətinin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsinə imkan vermədi.

1917-1920-ci illərdə Azərbaycan neft sənayesi ağır itkilərə məruz qalmış, neft hasilatı azalmışdı. 1919-cu ildə cəmi 3,6 mln. ton neft çıxarılmışdı ki, bu da 1916-cı ildə çıxarılan neftin yarısına bərabər idi. 1920-ci ildə ümumi sənaye məhsulu istehsalı 1913-cü ildəkinin cəmi 43 faizi qədər idi. Həmin müddət ərzində neft emalı isə 2,5 dəfə azalmış, sement istehsalı 5 dəfə, pambıq - parça istehsalı 3 dəfədən çox azalmışdı.

Qəzalarda da iqtisadi vəziyyət çox ağır idi. Gədəbəy mis, Zəylik zəy, Tovuz sement, bir çox pambıqtəmizləmə zavodları dayanmışdı. Şəkidəki 69 ipəksarıyan fabrikdən cəmi üçü işləyirdi. Bakı proletariatının sayı 2 dəfədən çox azalmışdı. 1920-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanda təqribən 70 minə yaxın işsiz fəhlə var idi.

Kənd təsərrüfatı da bərhad hala salınmışdı. Əkin sahələri 2 dəfə azalmışdı. Qaramalın sayı 30 faiz, davarların sayı 2 dəfədən çox azalmışdı. Yoxsul kəndlilərin xeyli hissəsi evsiz qalmış, dilənçi vəziyyətinə düşmüşdü. Erməni təcavüzü və terroru nəticəsində 100 mindən çox azərbaycanlının öz ata-baba yurdlarını tərk edib qaçqın düşməsi vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirirdi.

Sovetləşmənin ilk dövründə sosializm quruculuğu planını həyata keçirməklə əlaqədar düzgün iqtisadi konsepsiyanın olmaması, zorakılıq və fəvqəladə tədbirlərin tətbiq edilməsi, maddi maraq prinsiplərinə əməl edilməməsi vəziyyətin daha da gərginləşməsinə səbəb olurdu.

Azərbaycanda yeni iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsinin xüsusiyyətləri iqtisadi gerilikdən, milli proletariatin azlıq təşkil etməsindən, yerli partiya və sovet orqanlarında milli kadrların çatışmamasından, Bakı fəhlələri ilə Azərbaycan kəndliləri arasında rabitənin zəif olmasından və s. ibarət idi.

Sovet Rusiyası rəhbərliyi xalq təsərrüfatını bərpa etmək və sosializm quruculuğunu genişləndirmək üçün 1921-ci ilin mart ayında keçirilmiş RK(b)P-nin X qurultayında **Yeni İqtisadi Siyasət** planını qəbul etdi. Bu plana əsasən vətəndaş müharibəsi dövründə tətbiq edilən ərzaq sapalağı **məhsul vergisi** ilə əvəz edildi. Başlıca məqsəd ölkəni dağıntıdan xilas etmək, fəhlələrlə kəndlilərin ittifaqını möhkəmlətmək, sosialist iqtisadiyyatının təməlini yaratmaq, kapitalist ünsürlərini tədricən ləğv etmək idi.

Azərbaycan İnqilab Komitəsinin **1921-ci il 17 may tarixli “Bütün növ məhsul inhisarlarının ləğv edilməsi haqqında”** dekretinə əsasən Azərbaycanda da ərzaq sapalağı ləğv edilərək məhsul vergisi ilə əvəz edildi. Kəndlilərin torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətinin saxlanması şərti ilə onlara azad, iqtisadi fəaliyyət imkanı verildi. Məhsul vergisini ödəyən kəndlilər izafi kənd təsərrüfatı məhsullarını bazara çıxarıb satmaq hüququ əldə etdilər. Bu isə azad ticarətin inkişafına, kənd təsərrüfatı və sənayenin idarə olunması sahəsində dövlət inhisarının ləğv edilməsinə gətirib çıxarırdı. Dövlət yalnız xarici ticarət üzərində inhisara malik olurdu. Sənaye müəssisələri təsərrüfat hesabı, özünümaliyyətləşdirmə, özünüidarə sistemində keçirdi. Torpaqların və xırda sənaye müəssisələrinin icarəyə verilməsi, maddi əməkədən istifadəyə icazə verilməsi nəinki kənd təsərrüfatının, həm də sənayenin, idarəetmənin, ticarətin, maliyyə sahəsinin böhrandan çıxmasına geniş imkan yaradırdı. Bütün bunlar bazar iqtisadiyyatının inkişafına, əmtə mübadiləsinin canlanmasına, bazarın ilkin tələbat məhsulları ilə təmin edilməsinə səbəb oldu.

Azərbaycan kəndliləri ağır vəziyyətdə olduqlarına görə respublikada ərzaq vergisinin tətbiq edilməsi **1922-ci ilə qədər** təxirə salındı. Azərbaycanda ərzaq vergisi əvəzinə könüllü məhsul rüsumu – **“çanaq”** müəyyən edilmişdi ki, bu da hər təsərrüfatdan 20 girvənkə hesabı ilə kəndlilərin öz üzərlərinə taxıl vergisi qoyması yolu ilə yığılırdı. Kəndlilərə yardım məqsədilə respublikanın Xalq Torpaq Komissarlığı 1921-ci ildə təbii fəlakətdən ziyan çəkən kəndliləri 740 milyon manat dəyərində müxtəlif təyinatlı kənd təsərrüfatı alətləri ilə təchiz etdi. Kəndlilərə edilən dövlət güzəştləri və maddi yardımlar Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalında xeyli dirçəlişə səbəb oldu. Respublikada taxıl əkin sahələrinin 1921-ci ildə 228 min desyatindən 1922-ci ildə 514 min desyatınə çatdırılması həmin ildə Azərbaycanda məhsul vergisi tətbiq etməyə imkan verdi. Kəndlilər qanunla müəyyən edilmiş məhsul vergisi planını artıqlaması ilə yerinə yetirərək, 1922-ci ildə dövlətə 1 milyon pud əvəzinə 2 milyon pud taxıl verdilər.

Azərbaycanda yeni iqtisadi siyasətin yerli şəraitə uyğun tətbiq edilməsinin bir sıra xüsusiyyətləri var idi. 1922-ci il martın 5-də Azərbaycan SSR MİK-nin üçüncü sessiyası respublikada kənd təsərrüfatı məhsulu vergisi haqqında qanun verdi. Həmin qanuna əsasən Azərbaycan SSR-də məhsul vergisi RSFSR-də olduğundan fərqli idi. Orada məhsul vergisi **torpaq sahəsinə** görə təyin olunurdu. Azərbaycanda isə bu vergi ancaq **əkin sahələrinə** görə müəyyən edilmişdi. Məhsul vergisi Sovet Rusiyasına nisbətən respublikamızda miqdar etibarlı ilə xeyli az müəyyən edilmişdi.

Azərbaycanda məhsul vergisinin digər bir xüsusiyyəti ondan ibarət idi ki, pambıqçılığın bərpa və inkişafına kəndliləri maraqlandırmaq üçün onlar məhsul vergisinə cəlb edilmirdilər. Yeni iqtisadi siyasətlə əlaqədar olaraq respublikada pambıqçılığın inhisarı da ləğv edilmişdi. Pambıqtəmizləmə zavodlarının 80 faizi öz əvvəlki sahiblərinə qaytarılmış, ticarət azadlığına yol verilmişdi. 1921-ci ilin sentyabr ayında RSFSR Əmək və Müdafiə Şurası Muğanda suvarmanın inkişafı üçün 800 min manat qızıl pul ayırmışdı.

1921-ci il oktyabrın 19-da Azərbaycan hökuməti “Muğan Meliorasiya Tikinti İşləri İdarəsi” yaradılması haqqında sərəncam verdi. Həmin təşkilat Muğan və Şirvanda meliorasiya işinin genişləndirilməsi, mexanikləşdirilmiş pambıqçılıq təsərrüfatlarının təşkili, əmək məhsuldarlığının artırılması sahəsində xeyli işlər gördü.

Həyata keçirilən tədbirlər kənd təsərrüfatında məhsulsuzluğun, aclığın nəticələrinin aradan qaldırılmasına güclü təkan verdi. 1921-1922-ci illərdə 38 milyon sentner, 1925-1926-cı illərdə 89 milyon sentnerdən çox taxıl yığılmışdı. 1925-ci ildə əkin sahələrinin həcmi müharibədən əvvəlki səviyyəyə çatdırıldı. Yeni iqtisadi siyasət illərində kənddə sosial təbəqələşmə gücləndi. Kənddə ortababların xüsusi çəkisi yoxsul təbəqələrin hesabına xeyli artdı. Bu dövrdə Azərbaycan kəndində 70 minə qədər kəndli təsərrüfatı ortabab zümrəsinə keçmişdi. 1925-ci ildə bütün kəndlilərin 54 faizini təşkil edən **ortabablar** ümumi taxıl və pambıq məhsulunun 67 faizini verirdilər. Sovet siyasətinin nəticəsi olaraq **qolçomaqların** sıxışdırılması prosesi sürətləndi. 1925-ci ildə Azərbaycan kəndlilərinin 3 faizini təşkil edən qolçomaqlar pambıq və buğda məhsullarının 12-13 faizini verirdilər. Kəndli təsərrüfatlarının 15 faizini təşkil edən qolçomaq və varlı kəndlilər dövlətə kənd təsərrüfatı vergisinin təqribən yarısını – 47 faiz ödəyirdilər.

Yeni iqtisadi siyasətin tətbiqi sənaye sahəsindəki çətinliklərin də aradan qaldırılmasına kömək etdi. 1921-ci ildə ümumi əmək mükəlləfiyyəti haqqında qanunun ləğv edilməsi sənayedə sahibkarlığın inkişafına imkan yaratdı. 1921-ci ilin sonlarında Azərbaycan hökuməti ən xırda baramaaçma, ipəkburma və pambıqtəmizləmə zavodlarının, balıq vətəgələrinin, un üyüdən müəssisələrin və s. böyük bir hissəsini xüsusi şəxslərə və kooperasiyaya icarəyə verməyi qərara aldı. Əvvəllər Xalq Təsərrüfatı Şurasının ixtiyarında olan 20 müəssisə 1922-ci mart ayınadək icarəyə verildi. İcarəyə verilən müəssisələr arasında 13 pambıqtəmizləmə zavodu, 71 balıq vətəgəsi, 33 baramaaçma müəssisəsi, kустar üsulu ilə neft çıxarılan bəzi neft yataqları var idi.

Yeni iqtisadi siyasət tətbiq edilən dövrdə neft sənayesinə xüsusi diqqət yetirilirdi. 1921-ci ilin aprel ayında RK(b) P MK Azərbaycan Neft Komitəsinə müəyyən təsərrüfat müstəqilliyi vermək və onun xarici ölkələrlə ticarət əlaqələrini genişləndirmək göstərişi vermişdi. 1921-ci ilin sentyabr ayında Azərbaycan Neft Komitəsi “**Azneft**” adlı müstəqil trestə çevrildi. Təsərrüfat hesabına keçirilən “Azneft”ə özü üçün lazım olan materialları, maşın və avadanlıqları və s. əldə etmək məqsədilə əmtəə mübadiləsi etmək hüququ

verildi. Neft satışına nəzarət etmək məqsədilə yaradılan “Azneft sindikat” İran, Əfqanıstan və s. dövlətlərin neft sənayesi orqanları ilə əlaqələr qurdu. 1921-ci ildə “Azneft” ABŞ-ın “Standart oyl” neft şirkəti ilə müqavilə bağladı. “Azneft” dünyanın bir çox ölkələrində öz nümayəndəliklərini açdı.

1922-ci ildə Balaxanı – Sabunçu rayonunda yeni neft yataqları aşkar edildi. Bayıl buxtasında, Bibiheybətdə yeni neft mədənləri fəaliyyət göstərməyə başladı. Neft mədənlərinin elektrikləşdirilməsi işi sürətləndirildi. 1925-ci ildə qazma dəzgahlarının 65 faizi elektrik enerjisi ilə işləyirdi. Neft maşınqayırması müəssisələrinin inkişaf etdirilməsinə başlandı. 1922-ci Leytenant Şmitd (indiki Səttərxan adına zavod) adına zavodda 5 tonluq, 1924-cü ildə isə 10 tonluq marten sobası istifadəyə verildi. Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində neft hasilatı 1921-ci ildəkinə nisbətən 2 dəfə artdı. Sənayenin digər sahələrində də ciddi irəliləyişlər əldə edildi. 1925-ci il üçün Gəncə, Lənkəran, Ucar, Salyan pambıqtəmizləmə zavodlarında istehsal bərpa edildi. Nuraşen və Yevlax pambıqtəmizləmə zavodları tikilib istifadəyə verildi. Bakıda və Tovuzda sement zavodları işə salındı.

1925-ci ildə Dzerjinski adına iri maşınqayırma zavodu istismara verildi. 1926-cı ildə 50 milyon pud neft emalı gücünə malik iri neftayırma zavodu tikilməyə başladı. Yeni iqtisadi siyasət illərində dəmiryolu bərpa edildi. Culfa - Ələt dəmiryolunun tikintisi davam etdirildi. Dəniz nəqliyyatının da fəaliyyəti bərpa olundu.

Həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində respublika iqtisadiyyatında nisbi sabitlik yaratmaq mümkün oldu. Sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının həcmi müharibədən əvvəlki səviyyəyə yaxınlaşdı. Əmək məhsuldarlığının artması, istehsalın inkişafı rublun kursunun sabitləşməsinə təmin etdi. Təsərrüfat həyatının canlanması ərzaq məhsullarının qiymətinin xeyli aşağı düşməsinə, fəhlə və qulluqçuların əmək haqlarının artmasına, xalqın maddi rifahının yaxşılaşmasına səbəb oldu. Əhəlinin sosial vəziyyətində mühüm irəliləyişlər baş verdi.

Lakin 30-cu illərin ortalarına kimi davam etməsi nəzərdə tutulmuş Yeni iqtisadi siyasət uzun sürmədi. 20-ci illərin ikinci yarısından etibarən Yeni iqtisadi siyasətin əsas prinsipləri olan azad ticarət, icarə sistemi, fərdi təsərrüfatların inkişafı, müəssisələrin xarici konsessiyaya verilməsi və s. iqtisadi tədbirlərdən imtina edilməsi Yeni iqtisadi siyasətin tədricən ləğv edilməsinə səbəb oldu.

Sənayeləşdirmə və kollektivləşmənin həyata keçirilməsi. 20-ci illərdə sosializm quruculuğu planının ən mühüm tərkib hissəsi ölkədə sosialistcəsinə sənayeləşdirməni həyata keçirməkdən ibarət idi. İlk növbədə **ağır sənayeni** inkişaf etdirmək vəzifəsini təxirə salmadan həyata keçirmək lazım idi. Düşmən dövlətlər əhatəsində olan ölkənin maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək, sənayeni yenidən qurmaq, müdafiə qabiliyyətini gücləndirmək üçün çoxlu kapital qoyuluşu, xammal, ixtisaslı mütəxəssislər tələb olunurdu. Xarici ölkələrdən kapital almaq mümkün deyildi. Dövlət xüsusi kapitalı ağır sənayeyə buraxmaq istəməirdi, Yerli imkanlar isə olduqca az idi. Belə bir şəraitdə dövlətin əsas diqqətini iqtisadiyyatın tənzimlənməsində inzibati üsulların gücləndirilməsinə, inzibati amirlik metodlarının tətbiq edilməsinə, bütün qüvvələrin zor gücünə də olsa, səfərbərliyə alınmasına yönəltməsi lazım gəlirdi.

ÜİK (b) P-nin 1925-ci ilin dekabrında keçirilən XIV qurultayı iqtisadiyyatın yenidən qurulması, sosializm quruculuğu sürətini artırmağın başlıca şərti kimi sosialist sənayeləşdirməsi xəttini müəyyənləşdirdi. Qurultay SSRİ-ni maşın və avadanlıq idxal edən ölkədən onu istehsal edən ölkəyə çevirmək vəzifəsini qarşıya qoydu. 1926-cı il

fevralın 1-də Azərbaycanda Q.Musabəyovun sədrliyi ilə **sənayeləşdirmə üzrə komissiya** yaradıldı. Azərbaycanda sənayeləşdirmənin başlanması ərəfəsində bir çox sənaye sahələrinin bərpası başa çatdırılmamışdı. Neft hasilatı, dəmir emalı, ipəkçilik sənayesi və s. sahələri buna misal göstərmək olardı.

Sosializmin maddi bazası olan ağır sənayeni, o cümlədən neft sənayesini əsaslı surətdə yenidən qurmaq və inkişaf etdirmək üçün planlar hazırlandı. Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında yeni sənaye sahələri yaradılması vəzifələri qarşıya qoyuldu.

AK(b) P MK-nın 1926-cı ilin mayında keçirilən plenumu qarşıdakı 5 ildə respublika sənayesinin inkişaf perspektivləri barədə məsələ müzakirə etdi. Plenum bu vəzifələrin həlli ilə əlaqədar yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin və ixtisaslı fəhlə kadrların hazırlanmasını bir nömrəli vəzifə hesab etdi.

Həyata keçirilən tədbirlər: geoloji kəşfiyyat işlərinin genişləndirilməsi, neft sənayesinin texniki cəhətdən yenidən qurulması, elektricləşdirmə və mexanikləşdirmənin tətbiqi tezliklə müsbət nəticə verdi. 1928-ci ildə Qaraçuxur neft mədəni istifadəyə verildi. Kapital qoyuluşunun artırılması sayəsində neft sənayesində ciddi nailiyyətlər əldə edildi. 1928-ci ildə 7,657 milyon ton neft çıxarıldı ki, bu da 1913-cü il səviyyəsi demək idi. Texniki tərəqqinin tətbiqi ilə əmək məhsuldarlığı getdikcə artmağa başladı. 1928-ci ildə Bakıda SSRİ-də ilk güclü trubalı kerosin benzin zavodu, 1929-cu ildə ilk krekinq qurğusu tikildi. Azərbaycan neftçiləri 1931-ci ildə 13 milyon 450 min ton neft hasil edərək birinci beşillik planı iki il yarımda yerinə yetirdilər.

Sənayeləşdirmənin ilk illərində Azərbaycanın digər regionlarında da sənaye obyektlərinin tikilməsinə başlandı. 1928-ci ildə Gəncədə əyirici toxuculuq kombinatı və pambıq təmizləmə zavodu tikilib istifadəyə verildi. Zəylikdə zəy zavodu yenidən quruldu. Xankəndində ipəksarıma fabriki, Lənkəranda gön-dəri zavodu, Ucar və Yevlaxda pambıqtəmizləmə zavodları işə salındı. 1927-ci ildə irili-xırdalı 19 müəssisə tikildi.

1927-1928-ci illərdə Azərbaycanın elektricləşdirilməsi sahəsində də ciddi işlər görüldü. Bu dövrdə Salyan, Karyagin (indiki Füzuli), Nuxa (indiki Şəki) istilik elektrik stansiyalarının tikintisi başa çatdırıldı. Aşağı Zurnabad, Stepanakert (indiki Xankəndi), Zaqatala su elektrik stansiyalarının tikintisinə başlandı.

1933-1937-ci illəri əhatə edən ikinci beşillik planda da əsas ağırlıq mərkəzi neft sənayesinin və elektricləşmənin üzərində qurulmuşdu. Bu illərdə "Azneft" in idarə aparatı ixtisar edildi. 19 şöbədə 8-i ləğv edildi, işçilər işə istehsalata göndərildi. Lökbatan, Qala və Neftçalada, Pirallahıda yeni neft yataqlarının istismarına başlandı. 1936-cı ilin sonlarında 20 milyon 610 min ton neft hasil edildi. Respublikanın energetika bazası gücləndi.

Azərbaycanda yeni sənaye mərkəzləri yaradıldı. Neftçala yod-brom zavodu, Ramanı yod zavodu işə salındı. 409 km uzunluğu olan Ələt-Culfa dəmiryolu xəttinin çəkilişi başa çatdırıldı. Ümumiyyətlə, bu dövrdə 29 iri sənaye müəssisəsi istismara verilmişdi. İkinci beşillik dövründə neft hasilatı 1930-cu illə müqayisədə 2,5 dəfə artmış, yeni neft yataqları istismara verilmişdi.

Lakin, yeni neft mədənlərinin istismarına, əmək məhsuldarlığının yüksəlməsinə, texniki avadanlığın yeniləşdirilməsi və mexanikləşdirilməsinə baxmayaraq, neft sənayesində ikinci beşillik plan yerinə yetirilmədi. Respublikanın digər sənaye sahələrində də vəziyyət yaxşı deyildi. Kimya, metal emalı sement, meşə və s. sənaye sahələrində də beşillik planı yerinə yetirmək mümkün olmadı.

Azərbaycanın sənayeləşdirilməsinin özünəməxsusluğu ondan ibarət idi ki, burada onun əsas və aparıcı sahəsi tarixən yaranmış və inkişaf etmiş **neft sənayesi** idi. SSRİ rəhbərliyinin tələbi ilə əsas diqqət neft hasilatının artırılmasına verilir. Mərkəzin göstərişi ilə ittifaqın neft sənayesi rəhbərləri Azərbaycan nefti üçün ayrılan vəsait və ondan əldə edilən gəlirə ciddi nəzarət edirdilər. Hesablamalara görə 1920-1927-ci illərdə "Azneft"ə 5,5 milyon qızıl rubl buraxılmışdı, əvəzində isə, bu müddətdə 380 milyon rublluq neft məhsulu alınmışdı. Əldə edilən gəlir qoyulan xərcdən 76 dəfə çox idi. Azərbaycan nefti SSRİ-nin valyuta fondunun yaranmasında mühüm əhəmiyyətə malik idi. Dövlət digər sənaye sahələrinin inkişafına ögey münasibət bəsləyərək, Azərbaycan neftinin mərkəzin iqtisadi tələbatını ödəyəcək miqdarda talan edilməsini sürətləndirirdi.

20-30-cu illərdə mərkəzlə Azərbaycanın qarşılıqlı münasibətlərində ciddi dəyişikliklər baş verdi. Müttəfiq respublikaların hüquqlarının məhdudlaşdırılması hesabına ittifaq dövlətinin mərkəzləşməsi, mərkəzi orqanların hüquqlarının artması prosesi gücləndi. 1929-cu ilin iyulunda SSRİ MİK və XKS-nin "SSR İttifaqı və müttəfiq respublikaların büdcə hüquqları haqqında Əsasnamədə dəyişikliklər barədə" qərarı ilə Azərbaycanın büdcəsi vahid dövlət büdcəsinə daxil edildi.

SSRİ hökumətinin 1929-cu il avqust tarixli qərarı ilə ümumittifaq əhəmiyyətli müəssisələr SSRİ orqanlarının sərəncamına verildi. Bununla da Azərbaycanın bir çox sənaye müəssisələri, xüsusilə də neft maşınqayırması sənayesi müəssisələri Azərbaycanın nəzarətindən çıxarılıb ittifaq orqanlarına tabe edildi, onun müstəqilliyi və hüquqları xeyli azaldıldı.

Sənayeləşdirmə öz çətinlikləri və mənfi nəticələri ilə bərabər Azərbaycanın iqtisadiyyatının, sosial həyatının inkişafına mühüm təkan vermişdi. Bu dövrdə respublikada fəhlə sinfinin sayı 1926-cı ildəki 47 min nəfərdən 1932-ci ildə 325 min nəfərə çatmışdı. Onların ixtisas dərəcəsi, mədəni-texniki səviyyəsi yüksəlmişdi.

Beləliklə, sənayeləşdirmə xəttinin həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycan aqrar ölkədən **aqrar-sənaye ölkəsinə** çevrilmişdi. Yeni iş yerlərinin açılması hesabına işsizliyə son qoyulmuşdu. Bütün bunlarla yanaşı sənayeləşdirmənin birtərəfli həyata keçirilməsi Azərbaycanın SSRİ-nin xammal bazasına çevrilməsinə səbəb olmuşdu.

20-30-cu illərdə SSRİ-də sosializm quruculuğu planının tərkib hissələrindən birini xırda, pərakəndə kəndli təsərrüfatlarının elliklə **kollektivləşdirilməsi** əsasında iri sosialist təsərrüfatının yaradılması təşkil edirdi.

Azərbaycanda kollektiv təsərrüfatlara keçid prosesi sovet rejiminin qurulduğu dövrdə 20-ci illərin əvvəllərindən başlamışdı. Əvvəlcə torpağı elliklə becərmək şirkətləri (tozlar), sonra artellər, kommunalar, sovxozlar yaradılmağa başladı. Artıq 1921-ci ildə Azərbaycanda 137 kənd təsərrüfatı arteli, 37 kommuna yaradılmışdı.

1927-ci ilin dekabr ayında keçirilən ÜİK (b) P XV qurultayında kənd təsərrüfatını kollektivləşdirmək xəttini irəli sürüldü. Qurultayın "Kənddə iş haqqında" qətnaməsində mövcud kolxoz və sovxozların yeniləşdirilməsi və möhkəmləndirilməsi, yenilərinin yaradılması vacib vəzifə hesab edildi.

Qurultaydan sonra ölkədə sosializm quruculuğunu sürətləndirmək xətti irəli sürdü. ÜİK (b) P MK-nın iyul (1928-ci il) plenumunda kəndlilər üzərinə əlavə vergi qoymaq hesabına "sənayenin indiki inkişaf sürətini daha uzun müddətə" davam etdirməyin vacib olduğu qeyd olundu. Sənayeləşdirmənin həyata keçirilməsi üçün tələb olunan böyük kapital qoyuluşunun əsas ağırlığı iri, varlı kəndli təsərrüfatlarının üzərinə qoyulurdu. İri kəndli təsərrüfatları məhsulu dövlət tərəfindən təyin edilmiş qiymətlərlə dövlətə təhvil

verməyə məcbur edildilər. Halbuki taxılın dövlət tədarük qiyməti bazar qiymətlərindən bir neçə dəfə az miqdarda müəyyən edilmişdi. Kənddə inzibati-amirlik metodlarından geniş istifadə edilir, məhsulun artığını dövlətin müəyyən etdiyi qiymətə təhvil verməkdən imtina edənlərə qarşı ağır cəza tədbirləri görülür, çörək ticarəti qadağan edilir, artıq taxıl zorla müsadirə olunurdu.

İ.V.Stalin 1929-cu il dekabrın 27-də keçirilmiş aqrar marksistlərin konfransında qolçomaqların sıxışdırılması və məhdudlaşdırılması siyasətindən əlliklə kollektivləşdirmə əsasında onların bir sinif kimi ləğv edilməsi siyasətinə keçməyi günün əsas məsələsi elan etdi.

ÜİK (b) P MK-nın 1930-cu il yanvarın 5-də qəbul etdiyi “Kollektivləşmənin sürəti və kolxoz quruculuğuna dövlət tərəfindən yardım edilməsi tədbirləri haqqında” qərarı ilə kolxoz quruluşunun qələbəsi və qolçomaqların bir sinif kimi ləğv edilməsi siyasəti daha da möhkəmləndirildi. Qərarda göstərilirdi ki, hazırkı mərhələdə kənd təsərrüfatı arteli kolxoz quruculuğunun əsas forması, könüllülük isə başlıca prinsipidir. Qərara əsasən bütün ölkə ərazisi kollektivləşmənin sürətinə görə 3 zonaya bölünmüşdü. Azərbaycan kollektivləşməni 1933-cü ilin yazında başa çatdırmalı olan III zonaya daxil edilmişdi.

Azərbaycan rəhbərliyi tələm-tələsik faiz dalınca qaçaraq yarışma prinsipindən istifadə etmək, əlliklə kollektivləşməni 1930-cu ilin yazına qədər başa çatdırmaq qərarına gəlmişdi. Bəzi mahallar – Quba, Şəki-Zaqatala, Lənkəran və s. əlliklə kollektivləşmə rayonları elan edilmişdilər. Hətta Gəncə və Sabirabad dairələri arasında bir neçə ay ərzində kollektivləşməni başa çatdırmaq barədə müqavilə də imzalanmışdı. Yerli partiya, sovet orqanları, komsomol təşkilatları, inzibati, zorakılıq yolu ilə kəndliləri kolxozla cəlb edirdilər, kolxozla könüllü daxil olmayanların əmlakını müsadirə etməklə həbs və sürgün etdirir, “kulak”a saldırır, siyasi hüquqlardan və s. məhrum etdirirdilər. Yerlərdə məsələni qəti şəkildə kəskin qoyaraq belə bir şüar irəli sürmüşdülər: “Kim kolxozla daxil olursa, o, sovet hökumətinin düşmənidir”.

Həyata keçirilən sərt tədbirlər, müsadirə əməliyyatları nəticəsində tələm-tələsik, kağız üzərində yaradılan kolxozların sayı 1930-cu ilin yanvar ayında 3 dəfə artaraq, 1500-ə çatmış, bu kolxozlarda 75 minə qədər kəndli təsərrüfatı birləşdirilmişdi.

Mərkəzi orqanların səriştəsiz fəaliyyəti, inzibati amirlik iş üsulunun bərqərar olması nəticəsində ilk günlərdən kollektivləşmənin gedişində ciddi səhvlərə və əyintilərə yol verilmişdi. 1930-cu ilin əvvəllərində SSRİ MİK və XKS-nin qərarları ilə əlliklə kollektivləşmənin həyata keçirildiyi rayonlarda torpağın icarəyə verilməsi və maddədən istifadə edilməsi haqqında qanunlar ləğv edildi.

1930-cu il fevralın 20-də ÜİK (b) MK-nın “İqtisadi cəhətdən geridə qalmış milli rayonlarda kollektivləşmə və qolçomaqlarla mübarizə haqqında” qəbul edilmiş qərarında yerli partiya orqanlarının kollektivləşmə sahəsində buraxdığı səhvlər və əyintilər tənqid edilir, kolxoz quruculuğuna keçmək üçün hazırlıq işlərinin sürətləndirilməsi tövsiyə edilirdi. Ümumittifaq miqyasında həyata keçirilən kollektivləşmə prosesi Azərbaycanda çox ləng gedir və daha ağır nəticələrə səbəb olurdu. **Əvvəla**, tarix boyu tək təsərrüfatçılığın, nisbi iqtisadi müstəqilliyin mövcud olduğu Azərbaycanda kolxozların tətbiqi çox böyük çətinliklər doğururdu. **İkincisi**, Azərbaycanda kolxoz quruculuğuna onun ən yüksək forması olan kommuna və artellərdən başlanması vəziyyəti daha da ağırlaşdırırdı. Torpağının, iş heyvanlarının ümumiləşdirilməsinə bir təhər dözən Azərbaycan kəndlisi məişət avadanlığının, həyət-bacasının ümumiləşdirilməsi ilə heç cürə barışa bilmirdi. **Üçüncüsü**, kollektivləşmə xətti dinə, milli adət-ənənələrə qarşı

mübarizə ilə müşayiət olunurdu. Bu prosesdə məscidlər ya dağıdılır, ya da anbara, kluba və ya kitabxanaya çevrilirdi. Qadınların çadra örtmələrinə qadağalar qoyulurdu. Nəhayət, kollektivləşmə xətti həyata keçirilərkən partiya və dövlət orqanları tərəfindən də ciddi səhvlərə və əyintilərə yol vermişdi. Nəticədə kəndli təsərrüfatlarının bir çoxu kolxozları tərk etməyə başladılar. 1930-cu ilin sonlarında kağız üzərində yaradılmış kolxozlar sabun köpüyü kimi dağılmağa başladı. 1931-ci ilin əvvəllərində bütün kəndli təsərrüfatlarının cəmi 12,3 faizini kolxozlara cəlb etmək mümkün oldu.

Kollektivləşmənin ən dəhşətli faciələrindən biri varlı kəndlilərə və qolçomaqlara divan tutulması oldu. Sovet hökuməti 1929-cu ilədək qolçomaqları məhdudlaşdırmaq və sıxışdırmaq siyasəti yeridirdi: onların üzərinə yüksək vergilər qoyulur, artıq taxılları zorla müsadirə edilir, muzzdlu əməkdən istifadə etmək, torpağını və texnikasını icarəyə vermək hüququ məhdudlaşdırılırdı. Kütləvi kolxoz hərəkatını başladıqdan sonra elliklə kollektivləşmə əsasında qolçomaqların bir sinif kimi ləğv edilməsi siyasətinə keçildi. Qolçomaqlara qarşı **“fövqəladə tədbirlər”** əmlakı müsadirə etməklə **“üçlüyün”** qərarı ilə güllələnmə, həbslər, sürgünlər siyasi hüquqlardan məhrum etmək və s. sərt tədbirlər bir çox hallarda ortabab kəndlilərə də şamil edilirdi. Azərbaycanda **qolçomaqlar** bütün kəndlilərin 3 faizini təşkil etdiyi halda, bir çox rayonlarda “qolçomaq” elan edilmiş kəndli təsərrüfatlarının miqdarı 10-15 faizə çatmışdı. Seçki hüququndan məhrum edilənlərin sayı bütün kəndlilərin 15-20 faizini təşkil edirdi. 100 minə qədər adam Sibire və Qazaxıstana sürgün edilmişdi.

Kolxoz quruculuğunda yol verilmiş nöqsanlar, səhvlər və əyintilər, zorakılıq və inzibətçilik, qolçomaqlara, varlı və ortabab kəndlilərə qarşı tətbiq edilən “fövqəladə tədbirlər” kənddə sinfi münasibətlərin kəskinləşməsinə, sosial-siyasi ziddiyyətlərin daha da artmasına, geniş kəndli təbəqələrinin kütləvi narazılığına səbəb oldu. 30-cu illərdə Azərbaycanın bir çox rayonlarında sovet rejiminə qarşı kəndli üsyanları baş verdi, qaçaq hərəkatı geniş xarakter aldı.

1930-cu ildə **Nuxa-Zaqatala və Naxçıvanda, Şəmkirin Bitdili kəndində, Xızı dairəsinin Ağdərə kəndində** və s. yerlərdə sovet və partiya orqanlarına qarşı güclü kəndli üsyanları baş verdi. Hökumət üsyançılara qarşı hərbi hissələr yeritdi, xalqa amansız divan tutdu. Hökumət orqanları təkcə Naxçıvan vilayətində 50-dən artıq adamı güllələmiş, 100 artıq kəndlini uzun müddətə həbs etmiş və onların əmlakını müsadirə etmişdilər.

Zorakılıqla tətbiq edilən kollektivləşmə xətti əhalinin böyük əksəriyyətini təşkil edən kəndlilərə çox baha başa gəldi. Hətta yoxsul və ortabab kəndlilər qolçomaqlar siyahısına daxil edilərək amansız təqiblərə məruz qaldılar. Minlərlə insan öz ev-eşiklərindən didərgin salındı, yüzlərlə kəndlər dağıdılıb, viran edildi, 100 minlərlə günahsız insanlar həbs edildilər və sürgünə göndərildilər. Heyvandarlıq təsərrüfatlarına vurulan ağır zərbəni on illər boyu düzəltmək mümkün olmadı.

Beləliklə, SSRİ-nin bütün regionlarında olduğu kimi, Azərbaycanda da zorakılıq və inzibətçilik əzablı və ağırlı həyata keçirilən kollektivləşmə siyasəti nəticəsində kolxoz quruluşu yaradıldı. 30-cu illərin ortaları üçün Azərbaycanda kollektivləşmə bütün kəndli təsərrüfatlarının 51,7%-ni təşkil edirdi. Xırda kolxozların birləşdirilməsi nəticəsində 1934-cü ildə Respublikada 3332 iri kolxoz yaradıldı. **Maşın traktor stansiyalarının** (MTS) sayı artırılıb 40-a çatdırıldı. Bu dövrdə respublikanın kolxozlarında 2400 traktor var idi. MTS-lər kənddə dövlətin **texniki nəzarətçisi** funksiyalarını yerinə yetirirdilər.

İkinci beşilliyin sonu - 1937-ci ildə Azərbaycanda 305 min kəndli təsərrüfatını birləşdirən 3654 kolxoz mövcud idi. Artıq kəndli təsərrüfatlarının 84,3 %-i kollektivləşmişdi. Əkinçilik rayonlarında kollektivləşməni sürətləndirmək mümkün olsa da, dağ rayonlarında, maldarlıq təsərrüfatlarında kollektivləşmənin səviyyəsi aşağı idi. Kolxozların xeyli hissəsi formal mövcud idi, məhsuldarlıq aşağı idi. Kənddə yoxsulluq davam edirdi.

Kolxoz quruluşu sosial-iqtisadi cəhətdən də qüsurlu idi. **Əvvəla**, o, sanki çarizmin ənənəvi **təhkimçilik** qayda – qanunlarının bərpası idi. 1950-ci illərin sonuna kimi pasportu olmayan kolxozçu icazəsiz kolxozu tərk edə bilməzdi və ya başqa təsərrüfata keçmək hüququ yox idi; **ikincisi**, kolxozlar xalqımızın milli – mənəvi dəyərlərinə yad bir qurum idi, **üçüncüsü**, qadınlar üçün əzablı əmək düşərgəsi idi. Kolxoz quruluşu kolxozçuların maddi marağını məhv edən, insan şəxsiyyətini alçaldan sosial-iqtisadi və inzibati sistem olmuşdu.

İnzibati - amirlik sisteminin bərqərar edilməsi. Kütləvi repressiyalar və onun ağır nəticələri. 20-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq partiyaya rəhbərlikdə kollektiv rəhbərlik, demokratik mərkəziyyət, zəhmətkeşlərin təşəbbüskarlığı, partiya ilə xalqın sıx birliyi və s. prinsiplərindən açıq-aşkar imtina edildi. İnzibati-amirlik sistemini əsas götürən İ.V.Stalin kadr siyasətində, partiya və sovet orqanlarında öz mövqeyini möhkəmləndirir, cəsarətli, nüfuzlu partiya və dövlət xadimlərini müxtəlif bəhanələrlə, “Trotskiçi-Zinovyevçi antipartiya bloku”, “Sağ təmayül” və s. adlarla rəhbər işdən kənarlaşdırırdı. Artıq 1929-cu ilin noyabr ayında V.İ.Leninin dövründə Siyasi Bürodə fəaliyyət göstərən 9 nəfər rəhbər xadimdən yalnız İ.V.Stalin qalmışdı. O, qeyd edirdi ki, “Sosializm quruculuğu sahəsində təqiblər hücum üçün ən zəruri amildir.”

Fövqəladə tədbirlərin adi iş normasına çevrilməsi icra və inzibati orqanların funksiyalarının artırılmasına səbəb oldu. Sosializmin uğurları ilə əlaqədar sinfi mübarizənin daha da kəskinləşməsi “nəzəriyyəsi” əsasında görkəmli partiya-sovet, təsərrüfat, inzibati orqan işçiləri, prinsipial adamlar, mütəxəssislər əsassız olaraq işdən uzaqlaşdırılır, həbs edilir və sürgünə göndərilirdilər. İ.V.Stalin səhsiz, müdrik, cəsarətli bir rəhbər kimi təbliğ olunmağa başlandı, sosializm quruculuğunda, dövlətə rəhbərlikdə onun rolu şişirdilirdi. Beləliklə də, şəxsiyyətə pərəstişin əsası qoyuldu.

30-cu illərin əvvəllərinə qədər repressiyalar, cəza tədbirləri əsasən qolçomaqlara, **varlı kəndlilərə, köhnə mütəxəssislərə** qarşı yönəldilmişdi. Sonrakı illərdə **partiya-sovet işçiləri, elm və mədəniyyət xadimləri, hətta fəhlələr və yoxsul kəndlilər də** həbs edilir, ağır cəzaya məhkum edilirdilər. 1934-cü il dekabrın 1-də Leninqradda S.M.Kirovun öldürülməsindən sonra SSRİ MİK Rəyasət Heyəti terror aktı ilə əlaqədar bu cür təhqiqat işlərinə 10 gün ərzində prokuror və vəkil olmadan baxılması, şikayət etməyə icazə verilməməsi haqqında qərar qəbul etdi. “Üçlük” deyilən ölümşəncə təşkilat işə salındı.

Şəxsiyyətə pərəstişin daha da güclənməsinin siyasi nəticəsi sərt mərkəzləşdirilmiş, avtoritar idarə üsulunun bərqərar olması, sosializmin bütün qələbələrinin ilhamvericisi və istiqamətvericisi hesab edilən Kommunist partiyasının sərt diktaturasının yaradılması oldu. İ.V.Stalin sosializm quruculuğunun bütün çətinliklərini ziyankarlıq konsepsiyası ilə əsaslandırmağa çalışır, cəmiyyətdə qorxu, inamsızlıq mühiti yaradırdı. ÜİK (b) P MK-nın fevral-mart (1937-ci il) Plenumdakı çıxışında ölkədə geniş ziyankarlığın mövcud olduğunu, sinfi düşmənlərlə kəskin mübarizə aparılmasının zəruri olduğunu bildiren

İ.V.Stalin vurğulamışdı: “Sosializm quruculuğu sahəsində repressiyalar hücumun zəruri ünsürüdür”.

Həmin plenumda İ.V.Stalinin belə bir səhv göstərişi: “xalqın qəddar düşmənlərini ... ifşa etməkdə xalq daxili işlər komissarlığı ... ən azı 4 il gecikib” kimi səhv konsepsiyası ölkədə repressiyaların yeni dalğasının yüksəlməsinə səbəb oldu. **Dövlət Siyasi İdarəsi və Xalq Daxili İşlər Komissarlığı** “xalq düşmənləri”ni məhv etməyin əsas silahına çevrildilər. Stalin – Yaqoda, sonra Stalin – Yejov, daha sonra Stalin – Beriya və onların əlaltıları partiya, dövlət, təsərrüfat orqanlarında, elm və təhsil müəssisələrində milyonlarla adamlara amansız divan tutulmasına başçılıq etdilər.

30-cu illərdə sosialistcəsinə yenidənqurmanın başlıca nəticəsi olaraq Azərbaycanda da Stalin modeli **totalitar sosializm** cəmiyyəti quruldu. Avtoritar rejim özünün müstəqil fikri, sərbəst düşüncəsi olan vətəndaşlara, əsasən istedadlı partiya və dövlət xadimlərinə, qabaqcıl ziyalılara, hətta adi fəhlələrə və kolxozçu kəndlilərə qarşı repressiyanın “cəza məşını”ni tam gücü ilə işə salmışdı. 1934-cü ildə L.P.Beriyanın himayədarlığı ilə Azərbaycan K (b)P MK-nın birinci katibi olan M.C.Bağirov güc, zorakılıq metodlarının qatı tərəfdarı idi. Hələ 20-ci illərin əvvəllərində respublikada rəhbər vəzifədə çalışmış L.P.Beriya ilə dostluq əlaqələri M.C.Bağirovu İ.V.Stalinlə də yaxınlaşdırdı, onu Stalinin repressiya planlarının Azərbaycanda ən fəal icraçısına çevirdi.

1937-ci il fevral–mart plenumunun qərarları Azərbaycan partiya təşkilatı tərəfindən bəyənildi və rəhbərlik üçün qəbul edildi. Azərbaycan XDİK-da rəhbər vəzifələr tutan **Sumbatov-Topuridze, Yemelyanov, Markaryan, Qriqoryan, Borşev, Malyan, Koqan** və digər qeyri millətlərin, xüsusilə ermənilərin nümayəndələri minlərlə dinc, günahsız azərbaycanlıların məhv edilməsində və Sibirə sürgün edilməsində xüsusi qəddarlıq göstərirdilər. Beriyanın və Mikoyanın şəxsində möhkəm arxaya malik olan bu antiazərbaycanlı qüvvələr xalqımızın düşünən beyinlərini, görkəmli xadimlərini “xalq düşmənləri”, “millətçilər”, “pantürkistlər”, “panislamistlər”, “terrorçular”, “cəsuslar”, “diversiyaçılar” və s. saxta ittihamlar əsasında qətlə yetirdilər. Bir çox qocaman kommunistlərə, milli azadlıq və milli demokratik hərəkatın fəal iştirakçılarna, elm, maarif və mədəniyyət xadimlərinə divan tutdular.

1937-ci ildə xalqa “xəyanətdə”, “əksinqilabi” və “cəsusluq” fəaliyyətində günahlandırılan bir qrup partiya və dövlət rəhbərləri, o cümlədən Azərbaycan K(b)P MK-nın katibləri Ə.Qarayev, R.Axundov, M.Nərimanov, Zaqafqaziya Federasiyası XKS-nin sədri Q.Musabəyov, Azərbaycan MİK-nin sədri S.M.Əfəndiyev, Azərbaycan XKS-nin sədri H.Rəhmanov, XKS-nin sədr müavini D.Bunyadzadə, xalq komissarları H.Sultanov, A.Sultanova, Q.Cuvarlinski və başqaları amansız repressiyanın qurbanları oldular.

Təkcə bir məhkəmə prosesi – R.Axundov və H.Sultanovla bağlı uydurma “əksinqilabçı-üsyancı-terrorçu mərkəzin”, burjua-millətçi təşkilatın (Şamaxı işi) işi ilə əlaqədar 1700 adam, o cümlədən 20 xalq komissarı və müavini, 34 rayon icraiyyə komitəsinin sədri, 52 raykom katibi, 8 professor və başqaları məhv edildilər.

1938-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq Torpaq Komissarlığı sistemində, “əksinqilabi-burjua-millətçi, üsyankar-terrorçu, ziyankar təşkilatın işi (Kirovabadda), Q.Vəzirov və digər hərbiçilərin işi, “Azneft” işi ilə bağlı “Xəzər” gəmiçiliyində 3300 nəfər cəza tədbirlərinin qurbanı oldu.

İrəli sürülən saxta ittihamlar ağır işgəncələr verməklə, cismani cəzalar vasitəsi ilə zorla “müttəhimlərin” boynuna qoyulurdu. Sovet cəza orqanlarının amansız işgəncələrinə dözə bilməyən məbuslar dostlarına, qohumlarına, iş yoldaşlarına, hətta tanımadıqları adamlara qarşı tərtib edilən saxta ittihamnamələrə imza atmağa məcbur olurdular. Ən ağır cəzaya məhkum olunanların mühakiməsi cəmi 10-15 dəqiqə çəkirdi. Zaqafqaziya Federasiyası XKS-nin sədri Qəzənfər Musabəyovu döyülməkdən ağılını itirmək dərəcəsinə çatdırmışdılar. O, həbsxananın dəhlizində ayaq səslərini eşitdikdə, qorxusundan çarpayının altında gizlənməyə məcbur olmuşdu. Repressiya qurbanlarının ailə üzvləri də kütləvi surətdə məhv edilir və yaxud Sibirə sürgün edilirdilər. Onları hətta adi işə və ali məktəblərə belə götürmüşdülər.

Azərbaycan milli hərəkatının liderlərindən, Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradıcılarından biri olan M.Ə.Rəsulzadənin 19 yaşlı oğlu Rəsulu 1938-ci il martın 1-də “müsavatçının oğlu olduğuna görə” güllələnilər. M.Ə.Rəsulzadənin ömür yoldaşı Ümbül xanımı sürgün etdilər. Onun qızı Lətifə üç yaşlı uşağı və həyat yoldaşı ilə birlikdə sürgün edilmiş və soyuqdan dünyasını dəyişmiş, 2 aylıq oğlu Azər 53 il Qazaxıstanda dəhşətli sürgün həyatı keçirmişdi. İnqilab illərində Stalinin dəfələri çöreyini yediyi anası Maral xanım acından ölməyə məhkum edilmişdi.

Repressiya illərində nəinki minlərlə günahsız insanlar cəza tədbirlərinə məruz qalırdı, bəzən bütöv bir nəslə, hətta bütöv kəndləri xarici dövlətlərə casusluqda, əksinqilabçılıqda, pantürkizmdə və s. ittiham edərək, doğma yurdlarından sürgün edirdilər. 1937-ci ildə İsmayılı, Əli-Bayramlı, Cəbrayıl, Astraxanbazar (indiki Cəlilabad), Qonaqkənd və s. rayonlarda gecə əməliyyatları keçirilirdi. İsmayılı rayonunun Kürdmaşı kəndində 18-70 yaşında olan bütün kişilər sovet hökumətinə qarşı üsyan hazırlamaq üçün silah saxlanması kimi saxta ittihamla həbs olunmuşdular. Onlardan 13 nəfəri istintaqın gedişində ağır işgəncələrə dözməyərək həlak olmuş, 63 nəfər isə həmin ilin dekabrında güllələnmişdilər.

Həmin illərdə Gürcüstanda və Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı da repressiyalar həyata keçirildi. 1937-ci ilin payızında Mikoyan, Ejoy və Beriyanın məsləhəti ilə Ermənistanın Türkiyə ilə həmsərhəd rayonlarında yaşayan azərbaycanlılar öz ata-baba yurdlarını tərk etməyə məcbur edildilər. 30-cu illərdə 50 min nəfərdən artıq azərbaycanlı Ermənistanda amansız repressiyanın qurbanı oldu.

30-cu illərdə vaxtilə Azərbaycanın cənubundan bir parça çörək üçün Bakı neft mədənlərində işləməyə gələn soydaşlarımız da amansız təqiblərə və təhqirlərə məruz qaldılar. Sovet orqanları həmin insanların SSRİ vətəndaşları olmadıqlarını bəhanə edərək, onları kütləvi surətdə cənuba qayıtmağa məcbur etdilər. İrana qayıdan soydaşlarımızı orada da yaxşı qarşılamadılar. Şah hökuməti onları sovet casusu mühacir və s. adlandıraraq, onlara qarşı sərt cəza tədbirləri həyata keçirmiş, 10 minlərlə insanı məhv etmişdi.

Azərbaycan xalqının əsl faciəsi 1937-ci ildən başladı, 1938-1940-cı və sonrakı illərdə daha amansız xarakter aldı. Repressiya illərində 80 mindən çox adam cəza tədbirlərinin qurbanı olmuşdu. Onlardan 29 min nəfəri Kommunist Partiyasının üzvü olan qabaqcıl ziyalılar idi.

30-cu illərdə 100 minlərlə adam “kulak” adı ilə Sibirin və Qazaxıstanın buzlaq çöllərinə sürgün edildilər. Bunun nəticəsində Qazaxıstan çöllərində və Sibir düzənliklərində xüsusi “kulak arxipelaqları” yaradılmışdı.

30-cu illərin ikinci yarısında Azərbaycan xalqının özü kimi, **dili də** repressiyaya məruz qalmışdı. Stalinin göstərişi ilə respublikanın yerli əhalisi **azərbaycanlı**, dili isə **Azərbaycan dili** adlanmağa başlandı. Sırf siyasi xarakter daşıyan bu “islahat” Azərbaycan xalqını öz tarixi keçmişindən ayırmaq məqsədi güdüdü. Azərbaycan əlifbasının bir neçə dəfə dəyişdirilməsi də bu siyasətin tərkib hissəsi idi.

Mədəni quruculuq. 1923-cü ildə **savadsızlıqla mübarizə üçün** Xüsusi Komitə yaradılmışdı. 30-cu illərin sonlarında Azərbaycanda 4500-ə qədər ümumtəhsil məktəbi fəaliyyət göstərirdi—695 min şagird təhsil alırdı. 1921-ci ildən Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu, Azərbaycan Politexnik İnstitutu, Şərqlə dünyasında ilk Konservatoriya, Ali Rəssamlıq Məktəbi, 1929-cu ildən Gəncədə Azərbaycan Kənd Təsərrüfatı İnstitutu fəaliyyət göstərirdi. 1930-cu ildə Azərbaycan Tibb İnstitutu açıldı. Politexnik İnstitutu Neft İnstitutuna çevrildi. 1934-cü ildə Sənaye İnstitutu və Xalq Təsərrüfatı İnstitutu yaradıldı. 1938-ci ildə Gəncədə və Şəkiddə müəllimlər institutları işə başladı.

1923-cü ildə **“Azərbaycanı Öyrənən Cəmiyyət”** yaradıldı, 1929-cu ildə bu Dövlət Elmi Tədqiqat İnstitutuna çevrildi. Sonralar bunun əsasında SSRİ Elmlər Akademiyası Cənubi Qafqaz Filialının **Azərbaycan şöbəsi** təşkil edildi. 1935-ci ildə bu şöbə SSRİ EA Azərbaycan filialına çevrildi. 1922-ci ildə **Azərbaycan Arxeologiya cəmiyyəti** yaradıldı, 1923-cü ildə bu cəmiyyət **Arxeologiya Komitəsinə**, 1927-ci ildə isə **Tarix, İncəsənət və Təbiət Abidələrinin Mühafizəsi Komitəsinə** çevrildi.

1926-cı ildə Bakıda I Ümumiittifaq Türkoloji qurultayı keçirildi. 20-30-cu illərdə Respublikada “Kommunist”, “Bakinski raboçi” qəzetləri, “Molla Nəsrəddin”, “Şərqlə qadını” və s. jurnallar nəşr edilirdi.

1924-cü ildə Bakıda ilk dəfə **radio qurğusu** quraşdırıldı. 1926-cı ildən **radiostansiya** fəaliyyətə başladı. 1926-cı ildə “Qızıl qələmlər” ittifaqı, 1932-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqı yaradıldı. 1922-ci ildə Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı, 1924-cü ildə Azərbaycan Opera və Balet Teatrı açıldı. 1920-ci ildə yaradılmış Rus Azad tənqid və təbliğ teatrı, 1923-cü ildə Bakı işçi teatrına, 1937-ci ildə isə Azərbaycan Dövlət Rus Dram Teatrına çevrildi. 1931-ci ildə Azərbaycan Kukla Teatrı, 1936-cı ildə Gənc Tamaşaçıları Teatrı, 1938-ci ildə Müstəqil Komediya Teatrı yaradıldı, Naxçıvanda, Gəncədə, Xankəndində, Şəkiddə dövlət teatrları fəaliyyətə başladı.

1937-ci ildə Ü.Hacıbəyovun **“Koroğlu” operası** tamaşaya qoyuldu. 1940-cı ildə Əfrasiyab Bədəlbəyli ilk Azərbaycan **baletini- “Qız qalası”**nı yazdı. 1934-cü ildə Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı yaradıldı. Məşhur xanəndələr S.Qaryağdıoğlu, S.Şuşinski, X.Şuşinski, Z.Adıgözəlov və b. milli musiqimizin inkişafında mühüm rol oynamışdılar.

1926-cı ildə **kinostudiya** yaradıldı. 1932-ci ildə Azərbaycan Rəssamlıq İttifaqı yaradıldı. 1929-cu ildə **latın qrafikalı əlifbaya**, 1939-cu ilin sonundan isə **kirill qrafikasına** keçilmişdi.

Sual 3. Azərbaycan İkinci Dünya müharibəsi dövründə

II Dünya müharibəsinin başlanması və müharibə edən dövlətlərin Azərbaycana dair planları. 1939-cu il sentyabrın 1-də Almaniya Polşa üzərinə hücum etdi. Bir gün sonra İngiltərə və Fransa Almaniyaya müharibə elan etdilər. II Dünya müharibəsi başlandı. **“Barbarossa”** planına əsasən 1941-ci il iyunun 22-də faşist Almaniyası SSRİ-yə hücum etdi. Rozenberqin **“Qafqazın idarə olunması planı”**na

görə ilk vaxtlar Azərbaycanda komissarlıq adlanan idarə forması yaradılmalı və iqamətgahı Tiflisdə yerləşən Qafqaz reyxskomissarlığına tabe edilməli, digər plana görə türk xalqları yaşayan ərazilərdən ibarət “Böyük Türkünstan” dövləti yaratmaq idi. Hitler hələ 1941-ci ilin martında Bakı zəbt edildikdən sonra neftin hasil edilməsi, emalı və daşınmasını Almaniyanın “Kontinental neft cəmiyyəti”nə tapşırmaq göstərişini vermişdi. Hitlerin “**Edelveys**” planına görə Bakı 1941-ci il sentyabrın 25-də tutulmalı idi. ABŞ və Böyük Britaniya da Qafqaza, xüsusilə də Azərbaycana sahib olmaq istəyirdilər. “**Vilvet**” planında Sovet ordusunun Qafqazdan çıxarılıb Stalinqrada aparılması, burada ABŞ və Böyük Britaniya hərbi qüvvələrinin yerləşdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Onlar bu üsulla Qafqazı, xüsusilə Azərbaycanı SSRİ-dən ayırmaq istəyirdilər. SSRİ rəhbərliyinin planına görə isə Azərbaycan əhalisi Mərkəzi Asiya və Qazaxıstana köçürülməli idi. Lakin M.C.Bağirov gətirdiyi tutarlı dəlillərlə Stalini bu fikirdən daşındıra bildi.

Respublika iqtisadiyyatının hərbi tərzdə yenidən qurulması. Qələbədə Azərbaycan neftinin rolu. 1941-ci il iyunun 28-dən etibarən Azərbaycanda bütün işlər müharibənin tələblərinə uyğun quruldu. İş günü 11 saat, özbaşına işdən getmək 5-8 il həbs cəzası ilə müəyyən edildi. Məzuniyyətlər ləğv edildi. Ərzaq və sənaye məhsullarının satışı üzrə kartoçka sistemi tətbiq edildi.

Müharibə illərində Sovet Ordusunun silahla, döyüş sursatı ilə, ərzaqla, yanacaq təchizatının ən güclü cəbbəxanalarından biri Sovet Azərbaycanı, neft Bakısı idi. Bakı sözün əsil mənasında Sovet Silahlı Qüvvələrinin və döyüşən cəbhənin cəbbəxanası idi. Həmin illərdə neft sənayesinin rolu xüsusilə artmışdı.

Azərbaycan müharibə dövründə ölkəyə 75 mln. ton neft, 22 mln.ton benzin vermişdir. Bakı ölkə neftinin 70-75%-ni, benzinin 85-90%-ni vermişdi. Azərbaycanın neft emalçıları 1941-ci ildə neft emalı planını 102,4 faiz, yeni növ benzin istehsalını 118 faiz yerinə yetirmişdilər. Cəbhə 1339 cəbhəyə min ton benzin, o cümlədən 218169 ton B-78, 203996 ton B-74, 325148 ton B-70 markalı benzin almışdır. 1942-ci ildə Bakı neft emalçıları aviabenzin planını 114,4 faiz odənilmişdir.

Demək olar ki, müharibədə ordunun döyüş texnikasının 75-80 faizi Azərbaycan neftçilərinin qəhrəman əməyi nəticəsində hərəkətə gətirilmişdir.

Marşal G.G.Jukov yazırdı: «Bakı neftçiləri cəbhəyə və ölkəyə vətənimizin müdafiəsi üçün, düşmən üzərində tezliklə qələbə üçün nə qədər lazım idi, o qədər yanacaq vermişdilər».

Bakı neftçiləri dünya təcrübəsində ilk dəfə olaraq neftlə doldurulmuş sisternləri gəmilərin yedəyinə alıb aparırdılar.

Müharibə başlanan kimi Bakının bir çox sənaye müəssisələri funksiyalarını dəyişdirib fasiləsiz olaraq hərbi məhsul istehsal etməyə başladılar. Bakıda fəaliyyət göstərən xalq təsərrüfatı əhəmiyyətli zavodlar cəbhə və döyüşən ordu ucun silah və hərbi sursat istehsal edirdilər. Burada “**Katyuşa**” raketini, “**Şnakin**” pulemyotu, “**YAK-3**” qırıcı təyyarəsi, **130-dan çox silah növü və hərbi sursat hazırlanırdı.**

1941-ci ilin dekabrında noyabrda müqayisədə 50 millimetrlik minomyot istehsalı 6 dəfə, əl qumbarası 5 dəfə, PPŞ avtomat silahı 20 dəfə artdı. Kütləvi döyüş sursatı hesab olunan mina, aviasiya bombası, əl qumbarası istehsalına başlandı. 1941-ci ilin dekabrından «Yak-3» qırıcı bombardmançı təyyarələrin istehsalına başlandı. 1942-ci ilin əvvəlindən başlayaraq cəbhənin sifarişlərini yerinə yetirən təyyarə təmiri zavodu tikildi. Şmidt adına zavodda düşməni vahiməyə salan «Katyuşa» hissələri istehsal olunurdu.

1941-ci ildə böyük hərbi və təsərrüfat əhəmiyyəti olan Culfa-Mincivan, Salyan-Neftçala, Papanin-Hacıqabul və s. dəmir yolu xətləri istifadəyə verildi. Bakı avtomobil zavodunun əsası qoyuldu. Kənd əməkçiləri 500 min ton pambıq və digər strateji xammal məhsulları vermişdilər. Azərbaycan xalqı 1941-43-cü illərdə müdafiə fonduna 15 kq. qızıl, 952 kq. gümüş, 311 mln. manatlıq istiqraz verdi, cəbhəyə 1,6. mln. ədəd müxtəlif əşya, 125 vaqon isti paltar göndərdi. 1943-cü ilin payızında yaradılan **Respublika Yardım Komitəsi** 1943-44-cü illərdə işğaldan azad olmuş rayonlarda təsərrüfatın bərpasına kömək etməli idi. Beləliklə, Azərbaycan döyüşərək və arxa cəbhələrdə fəal iştirak edərək faşizm üzərində qələbənin əldə edilməsinə yaxından kömək etmişdi. Mədəniyyət xadimləri bütün qüvvələrini qələbə naminə xalqın mənəvi cəhətdən səfərbər edilməsinə yönəltdi. Alimlər hərbi sifarişləri yerinə yetirmək üçün gecə-gündüz çalışırdılar.

Faşistlərin Qafqaza yaxınlaşmaları ilə bağlı olaraq 1942-ci il sentyabrın 9-da Cənubi Qafqaz respublikalarında, o cümlədən Azərbaycanda **hərbi vəziyyət** elan edildi. Həmin dövrdə mülki əhalinin də yaxından cəlb edildiyi geniş müdafiə işləri aparıldı.

Azərbaycan döyüşçüləri ön cəbhədə, antifaşist müqavimət və partizan hərəkətində. Müharibənin ilk günlərində 40 mindən çox oğlan və qız cəbhəyə könüllü getmək üçün icazə istədi. Azərbaycanda 1941-ci ilin avqustunda **402-ci**, oktyabrında **223-cü**, 1942-ci ilin mart-sentyabr aylarında **416-cı**, avqust-sentyabrda **271-ci** milli atıcı diviziyalar yaradıldı. Krımın müdafiəsində şəxsi heyətinin çoxunu itirmiş 77-ci diviziya 1942-ci ilin mayında respublikada yenidən yığıldı. Ümumiyyətlə, sovet ordusuna 640 minə yaxın azərbaycanlı, o cümlədən 10 min qadın səfərbərliyə alınmışdı.

Müharibənin elə ilk dəqiqələrində faşist ordularının basqınına məruz qalmış əfsanəvi **Brest qalasının** müdafiəsində 40 nəfərdən çox həmyerlimiz iştirak etmişdi.

1941-ci ilin dekabrında Novqorod yaxınlığında Pustinka kəndi uğrunda gedən döyüşlərdə kiçik leytenant **İsrafil Məmmədov** azərbaycanlılar arasında **ilk dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı** fəxri adı aldı. Moskva ətrafında döyüşlərdə Həzi Aslanov "**Qırmızı ulduz**" medalı ilə, Borodino çölündəki döyüşlərdə pulemyotçu İdris Vəliyev igidlikləyi ilə fərqlənmişdir.

Azərbaycanlı şahin, dəniz aviasiyası leytenantı Hüseynbala Əliyevin əfsanəvi igidliyi heç vaxt unudulmayacaq. Bu cəsur təyyarəçi Leningrad səmasında gedən ilk döyüşlərdə 4 faşist təyyarəsini vurub yerə salmışdı. 1941-ci il iyulun 17-də Hüseynbala Əliyev döyüş tapşırığını uğurla yerinə yetirib geri qayıdarkən üç düşmən təyyarəsi ilə üz-üzə gəlir. Qeyri-bərabər döyüşdə sərrast atəşlə düşmən təyyarələrinin üçünü də məhv edən cəsur döyüşçü 17 yara almasına baxmayaraq öz qırıcısını yerə endirə bilmişdi.

Digər təyyarəçi Yusif Quliyev 1941-ci ilin yayında Leningrad müdafiəsində yüksək cəsarət göstərmişdi. Yusif 4 faşist təyyarəsi ilə təkbaşına döyüşə girərək onlardan ikisini məhv etmişdi. Müharibənin dördüncü günü, iyunun 25-də Qara Dəniz Donanmasınının 63-cü aviasiya briqadasının təyyarəçisi Məzahir Abbasov hitlerçilərin bazasını bombalamaq tapşırığını yerinə yetirərkən düşmən təyyarələrinin hücumuna məruz qalır. Qorxmaz şahin təyyarəsini düz düşmən təyyarəsinin üstünə şığıyır, onlardan birini vurub yerə salır, digər düşmən təyyarəsini isə qaçmağa məcbur edir. Ancaq təyyarəsinin yandığını gören Məzahir onu ustalıqla dənizə endirə bilmiş və bir necə gün su üzərində qalmışdı. Göstərdiyi igidliyinə görə Qırmızı Bayraq ordeni ilə təltif edilmişdi.

1942-ci ilin dekabrında Stalinqrada uğrunda döyüşdə qəhrəmanlıq göstərdiyinə görə H.Aslanov Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görüldü. 1944-cü ildə H.Aslanov **ikinci dəfə** Sovet İttifaqı qəhrəmanı adı ilə təltif olundu, lakin bu haqda fərman onun ölümündən 47 il sonra, 1991-ci ildə həyata keçirildi. H.Aslanov 1945-ci il yanvarın 24-də döyüş əməliyyatları getməyən bir yerdə müəmmalı şəkildə həlak oldu.

1943-cü ilin yayında H.Əjdərov Oryol şəhəri üzərinə qələbə bayrağını sancdı. Hərbi təyyarəçilər Adil Quliyev və Züleyxa Seyidməmmədova da fərqləndilər. 416-cı diviziya mayın 2-də Berlinin Brandenburq darvazası üzərinə qələbə bayrağı sancmışdı. **Reyxstaqın alınmasında** göstərdiyi rəşadətə görə Yusif Sadıqov Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdü.

Beş ay davam edən Qafqaz uğrunda döyüşlərdə (25 iyul – 31 dekabr 1942) yüz mindən çox həmyerlimiz həlak oldu. Qafqaz uğrunda gedən döyüşlərdə Xanqulu Sadıqov bir döyüşçü ilə 1942-ci ildə avqustun 25-dən 29-dək düşmənin 300 canlı qüvvəsini məhv etmişdi. 1942-ci ilin oktyabrında Qafur Məmmədov şücaət və igidlik göstərərək 13 faşisti məhv etdi. 1943-cü il martın 31-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanı ilə Qafur Məmmədova ölümündən sonra Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verildi.

Qafqazın müdafiəsi uğrunda döyüşlərdə leytenant **Ziya Bünyadovun** bölməsi düşmənin xeyli canlı qüvvəsini və texnikasını məhv etmişdi. Göstərdiyi igidliyə görə Z.Bünyadov Qırmızı Ulduz ordeni ilə təltif olunmuşdu. 1945-ci ilin yanvarında Plitsa çayı üstündəki körpü uğrunda göstərdiyi şücaətə görə Ziya Bünyadova Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verildi.

Böyük Vətən Müharibəsi illərində Azərbaycanda yaradılan dörd milli diviziya – 77-ci, 223-cü, 402-ci və 416-cı diviziyalar şərəfli döyüş yolu keçərək Azərbaycan xalqının və Böyük Vətən Müharibəsi tarixinə qızıl hərflərlə daxil oldu. Bu diviziyalardan başqa 227-ci və 271-ci diviziyalar da komplektləşdirildi ki, onların da şəxsi heyətinin 30%-dən 70%-ə qədəri azərbaycanlı idi. Simferopolun azad edilməsində göstərdiyi qəhrəmanlığa görə 77-ci diviziyaya SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 24 aprel 1944-cü il tarixli Fərmanı ilə **«Simferopol diviziyası»** fəxri adı verilmiş, onun şərəfinə **Sapundağda** abidə ucaldılmışdı. Suvorov ordenli 77-ci diviziya müharibə illərində 10.900 km-lik döyüş yolu keçmiş, yüzlərlə kənd və şəhəri faşistlərdən azad etmişdir.

416-cı Suvorov ordenli **Taqanroq atıcı diviziyası** 1942-ci il noyabrın 30-dan 1945-ci il mayın 2-dək olan dövrdə – 27 ay fasiləsiz vuruşmalarda 2500 km-dən artıq şərəfli döyüş yolu keçmiş, 7900 kv.km-lik Sovet ərazisini düşməndən azad etmiş, 40 çayın üzərindən adlanmış, düşmənin 22 mindən artıq canlı qüvvəsini məhv etmiş, 5474 nəfəri əsir götürmüş, onlarla tankını, 195 topunu, 210 pulemyotunu, 31 minomyotunu, 800 atəş nöqtəsini, 68 anbarını məhv etmiş, 17 tank, 8 özüyəriyən qurğu, 297 top, 1067 əl pulemyotu, 818 avtomaşın, 240 parovoz ələ keçirmişdi. 416-cı diviziyanın 8 döyüşçüsü Sovet ittifaqı Qəhrəmanı adını almış, 11 nəfəri Lenin ordeni, 358 nəfəri Qırmızı Bayraq ordeninə layiq görülmüşdü.

Ukrayna ərazilərinin alman – faşist işğalçılarında azad olunmasında fəal iştirak edən 223-cü Azərbaycan diviziyası Bolqarıstanın, Macarıstanın, Rumıniyanın, Yuqoslaviyanın azad edilməsində böyük xidmətlər göstərmişdir. Bu diviziya Yuqoslaviyanın paytaxtı Belqrad uğrunda göstərdiyi rəşadətə görə **“Belqrad diviziyası”** fəxri adına layiq görülmüşdü. 223-cü diviziya 3660 km qəhrəman döyüş yolu keçmiş, 8200 kv. km.

ərazini işğalçılardan azad etmiş, düşmənin 55 min əsgər və zabitini məhv etmiş, faşistləri ağır itkilər verməyə məcbur etmişdir.

271-ci Azərbaycan diviziyası Polşanın və Çexoslovakiyanın faşistlərdən təmizlənməsi uğrunda aparılan döyüşlərdə fərqlənmişlər. 1943-cü ilin sentyabrında "Donetsk" əməliyyatında göstərdiyi rəşadətə görə 271-ci diviziyaya fəxri "**Qorlovka**" adı verilmişdi.

Şəxsi heyətinin 70 faizə qədəri azərbaycanlı olan 227-ci atıcı diviziya Taman yarımadasının faşistlərdən azad edilməsində fərqləndiyinə görə ona «**Temyurq**» fəxri adı verilmişdi.

Azərbaycanlı döyüşçülər antifaşist hərəkatında da yaxından iştirak etmişlər. "Mixaylo" ləqəbli **Mehdi Hüseynzadə** Yuqoslaviyada partizan dəstəsinin kəşfiyyatçı-təxribat qrupuna rəhbərlik etmişdi və 1944-cü ildə qeyri-bərabər döyüşdə son gülləni özünə vuraraq 26 yaşında həlak olur. 1957-ci ildə ona ölümündən sonar Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verildi. Smolenskidə İsmayıl Əliyev, Belorusiyanın Borisov şəhərində Ələkbər Əliyev, Polşada Hadı Qiyasbəyov və Mirzəxan Məmmədov, İtaliyada Əli Babayev, Vilayət Hüseynov, Əkbər Ağayev kimi qəhrəmanlarımız partizan hərəkatlarında şücaətlə vuruşmuşlar. Azərbaycandan 121 nəfər Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görüldü. 30 nəfər "Şöhrət" ordeninin hər 3 dərəcəsi ilə, 175 min nəfər isə müxtəlif orden və medallarla təltif edildi.

Azərbaycan oğul və qızları partizan və antifaşist müqavimət hərəkatında da fəal iştirak etmişdirlər. Müharibənin ilk aylarında uğursuzluqlar nəticəsində əsir düşmüş sovet əsgərləri əsirlikdən qaçaraq yerli partizanalara qoşularaq mübarizəni davam etdirirdilər.

Müharibə dövründə partizan hərəkatının ən geniş vüsət aldığı yer Belorusiya idi. Burada çoxlu sayda azərbaycanlı digər xalqlarla çiyin-çiyinə faşizmə qarşı vuruşurdular. Brest vilayətindəki partizan hərəkatında Q.Abbasov, M.Abdullayev, M.Əliyev, İ.İsmayılov və başqaları partizan hərəkatının fəalları idilər. M.Əliyev bir pota komandiri kimi düşmənin 50 qatarını qəzaya uğratmış, 1000-dən çox əsgərini məhv etmişdi.

1943-cü ildə 50 nəfər azərbaycanlı Məmməd Əliyevin başçılığı ilə faşist düşərgəsindən qaçaraq Kırmda partizan dəstəsi yaratmışdı. 1942-ci ildə Belorusiyanın Borisov şəhərində «**Dyadya Kolya**» partizan birəşməsinin qərargah rəisi polkovnik Ələkbər Əliyev idi. O, 1944-cü ildə Suvarov adına partizan dəstəsinə komandir təyin edilmişdi.

Azərbaycanlılar Avropa xalqlarının partizan və antifaşist müqaviməti hərəkatında da iştirak edirlər. 1942-ci ilin yarında Polşadakı faşist əsir düşərgələrində azərbaycanlı əsirlər gizli təşkilat yaratmışdılar. Təşkilata zabitlər Nadir Qiyasbəyov və Mirzəxan Məmmədov rəhbərlik edirdilər.

1942-ci ilin noyabrında Fransada faşistlərin ölüm düşərgəsindən qaçıb partizanalara qoşulan azərbaycanlı Əhmədiyyə Cəbrayilov – «**Armed Mişel**» Xarqo adı ilə Fransanın azadlıq hərəkatında fəal iştirak etmişdi. Ə.Cəbrayilov Fransa paradında əsgərə generaldan irəlində getmək hüququ verən "**Fəxri legion**" ordeni ilə təltif olunmuşdu.

1942-ci ilin avqustunda ağır yaralanaraq əsir düşən Mehdi Hüseynzadə Yuqoslaviya partizanlarına qoşulmuş və «Mixaylo» ləqəbi ilə fəaliyyət göstərmişdi. O, hitlerçilərə qarşı müharibədə əfsanəvi qəhrəmanlıqlar göstərmiş, 700 hərbi əsiri azad etmişdi. Yuqoslaviya Xalq Azadlıq ordusunun kəşfiyyatçı-təxribat qrupuna rəhbərlik edən Mixaylo 1000 nəfərdən çox alman zabitini məhv etmişdi. Mehdi Hüseynzadə 1944-cü

ildə faşistlərlə qeyri-bərabər döyüşdə xeyli düşmən qırmış və ələ keçməmək üçün son gülləsini özünə vurmuşdu. Ona ölümündən xeyli sonra – 1957-ci ildə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verildi.

Əli Babayev İtalyadakı partizan hərəkatında iştirak etmiş, Harribaldi adına batalyonun komandiri olmuşdu. Vilayət Hüseynov İtaliya diktatoru Mussolininin həbsində iştirak etmişdi.

Azərbaycan mühacirəti müharibə illərində. Milli legionların yaradılması. Müharibənin başlanması, ilk vaxtlarda alman-faşist ordularının müvəffəqiyyətləri ilə əlaqədar azərbaycanlı döyüşçülərin bir hissəsində yeni bir düşüncə tərzi yaratdı və onlar itirilmiş müstəqilliyi bərpa etmək uğrunda mübarizəyə başlayaraq sanki bolşevik Rusiyasından və Stalindən intiqam almaq istəyirdilər. Sovet rejimi ilə razılışmaq istəməyən bir çox azərbaycanlı döyüşçülər qəsdən əsir düşür və Azərbaycanın milli istiqlalını yenidən bərpa etmək ümidi ilə alman əsgərləri ilə birlikdə bolşevizmə qarşı birgə mübarizə aparırdılar. Eyni zamanda bolşevik istilasından sonra Almaniyada və digər Avropa ölkələrində mühacir olmuş azərbaycanlılar Vətən həsrəti ilə yaşayırdılar. Mühacirlər əsir düşmüş azərbaycanlıların içərisində ayrıca milli legionların yaradılması və ən mühümü isə Almaniyanın Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması istiqamətində intensiv iş aparırdılar.

Milli legionların yaradılmasında görkəmli vətənpərvər, xalqını və Vətənini sevən mayor **Əbdürrəhim bəy Fətəlibəyli-Dudənginski**nin böyük xidmətləri olmuşdur. O, Baltikyanı döyüşlərin birində almanlara əsir düşmüş və 1941-ci ilin noyabrında Hitlerə məktub yazaraq Azərbaycan legionlarının yaradılması fikrini bildirmişdi. Rozenberqin təklifi ilə Hitler 1941-ci il dekabrın 22-də Milli legionların yaradılması haqqında əmr verdi. 1942-ci ilin baharında Milli legionların yaradılması işinə başlandı. İlk legionlar işğal altında olan Polşada yarandı. Legionlara rəhbərlik edənlərin 20-25 faizi alman zabıtləri idi. Həmin legionlarda 1941-ci ildə Almaniyağa dəvət olunan M.Ə.Rəsulzadənin **«Üçrəngli bayraq»** əsəri əldən-ələ gəzirdi. Səbiq legionçulardan Məhəmməd Gəngərli və Kərrar Ələsgərlinin məlumatlarına görə «Boz qurd», «Cavad xan», «Aslan» və b. taburlarda qruplaşdırılan Azərbaycan legionerlərinin sayı 70 mindən çox idi.

Bütün legionerlər alman forması geyinməyə məcbur edilirdi. Lakin onların sol qollarında üçrəngli bayrağımız və ay-ulduz həkk olunmuş fərqlənmə nişanı var idi.

Ə.Fətəlibəyli-Dudənginski böyük enerji ilə azərbaycanlıların hüquqlarını müdafiə edir, almanlarla o qədər də asan olmayan iş birliyi yaradır, mürəkkəb tarixi şəraitdə Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasına çalışırdı. Bu məqsədlə 1943-cü ilin noyabrında Berlində 300 nəfər soydaşımızın iştirak etdiyi qurultay oldu. Qurultayda Rozenberq də iştirak edirdi. Qurultayda hələ Azərbaycanın müstəqilliyini tanımayan Almaniyanın siyasəti tənqid edildi. Qurultayda Ə.Fətəlibəyli-Dudənginski'nin məruzəsi üzrə 5 bənddən ibarət qərar qəbul edildi. Qurultayda qəbul edilən qərarların böyük əhəmiyyəti oldu. Hitlerin müsəlmanlara inamı artdı. 1943-cü ilin payızında Berlində **mühacir Azərbaycan Parlamenti və Azərbaycan Hökuməti yaradıldı**. Hökumətin başında Ə.Fətəlibəyli-Dudənginski dururdu. Almaniya hökuməti «Mühacir Azərbaycan hökuməti»ni tanıdı. Bu hökumət **1944-cü ilin qışınadək** fəaliyyət göstərmişdi.

Azərbaycan Milli legionu Fransanın cənubunda almanlarla birlikdə müttəfiqlərin qoşunlarına qarşı döyüşlərdə iştirak etdi. 1944-cü ilin iyununda ikinci cəbhə açıldı, sonra almanların vəziyyəti ağırlaşdı, amerikalı qoşunları Atlantik sahillərini ələ keçirdi. Bu zaman geri çəkilən almanlarla birlikdə Azərbaycan Milli legionu da geri çəkildi.

Müharibə qurtarıqdan sonra azərbaycanlı legionçular dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələndilər.

Cənubi Azərbaycanda milli hərəkatın fəallaşması (1941-1946-cı illər). Bütün İranda mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq adı altında əslində hərbi diktatura quruluşu yaratmış Rza xan 1925-ci ilin sonlarında (31 oktyabr) Qacar sülaləsinin devrilməsinə və dekabrın 12-də özünün Rza şah Pəhləvi soyadı ilə İranın irsi şahı elan edilməsinə nail oldu.

Rza şahın dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırdığı paniranizmə söykənən milli siyasəti Azərbaycan türklərinə qarşı maddi və mənəvi varlığın bütün sahələrində həyata keçirilirdi. Azərbaycan türklərini bir millət kimi məhv etmək sahəsində istifadə edilən ən təsirli vasitə onları öz türk dilindən məhrum etmə siyasəti idi. Rza şah bütün idarələrə gizli sərəncam da göndərmişdi. «Soyu türk olan və türkcə danışan şəxsləri dövlət idarələrində məsul vəzifələrə təyin etməmək, mövcud olanları da bəhanə tapıb xaric etmək....».

Rza şahın Azərbaycana göndərdiyi istər fars, istərsə də qeyri-fars məmurlar «vahid İran milləti» anlayışının əhaliyə təlqin edilməsində xüsusi canfəşanlıq göstərirdilər. Əski türk kitabları, daşbasma əsərləri, əlyazmaları yığışdırılıb yandırıldı.

Rza şahın göstərişi ilə 10-cu çağırış İran Milli Məclisi 1937-ci ildə «Parçala, hökmranlıq et!» prinsipi əsasında ölkənin yeni inzibati-ərazi bölgüsü haqda qanun qəbul etdi. Əyalətlər tarixi adları ilə yox, nömrələrlə sıralandı, tarixi Azərbaycan torpaqları Azərbaycanın inzibati ərazi bölgüsündən kənar saxlandı. Sonrakı illərdə də belə inzibati-ərazi siyasəti davam etdirildi. Hazırda Azərbaycan adı altında ancaq Şərqi Azərbaycan (Mərkəzi Təbriz) və Qərbi Azərbaycan (Mərkəzi Urmiya) ərazi vahidləri qalmışdır. Ərdəbil, Zəncan, Qəzvin, Həmədan, Astara, Savə və digər şəhər, rayon, yaşayış məntəqəsi Azərbaycandan təcrid edilmişdir.

Azərbaycanda Rza şahın siyasətindən narazılıq çox idi və 20-ci illərdə bu siyasətə qarşı bir sıra üsyanlar baş vermişdi; 1926-cı ildə kəndli və əsgər üsyanları, 1927-ci ildə Təbrizdə təhsil sisteminin farslaşdırma siyasətinə qarşı etiraz çıxışları və s. 30-cu illərdə Rza şahın zorakılığına və milli zülmə qarşı çıxan vətənpərvərlər zindanlara salındı, ailələri kütləvi şəkildə sürgünə göndərildi.

Lakin təzyiqlər ölkədəki xalqlarda olduğu kimi Azərbaycan türklərində də milli özünüdərkətmə prosesinin qarşısını ala bilmədi, əksinə, onlarda milli müqavimət hisslərinin artmasına gətirib çıxardı.

Milli burjuaziyanın orta və aşağı təbəqələrindən tutmuş geniş kəndli kütləsinədək hamı, mütərəqqi ziyalılar, ruhanilər rejimin zorakılıq və özbaşınalığından cana gəlmişdilər. Belə bir şəraitdə **Şəhrivər** hadisələrinin (yəni şəhrivər ayında – 1941-ci il avqustun 23-dən sentyabrın 23-nə kimi) 1941-ci il avqust ayının 25-də 1921-ci il Sovet-İran müqaviləsinin 6-cı maddəsinə əsaslanan sovet ordusunun (daha sonra İngiltərə və ABŞ-ın hərbi qüvvələrinin) hərbiçilərin fəallaşdığı İrana daxil olması, Rza şahın öz oğlu Məhəmməd Rzanın xeyrinə istefa verməsi (16.09.1941), şahın İranı tərk etməyə (17.09.1941) məcbur olması nəticəsi kimi irtica gəriyə çəkilməli oldu.

Bütün bunlar Cənubi Azərbaycanda demokratik və milli qüvvələri yeni mübarizəyə ruhlandırıldı. Azərbaycanlı vətənpərvərlər müxtəlif partiyalar və cəmiyyətlərdə, o cümlədən 1941-ci il sentyabrın 29-da Tehranda yaradılmış İran Xalq Partiyası (İXP) Azərbaycan təşkilatlarında, İran Həmkarlar İttifaqında, antifaşist cəmiyyət və birliklərdə, müxtəlif milli-mədəni cəmiyyətlərdə fəaliyyətə başladılar. İXP-nin əsas tələbləri bunlar

idi: demokratik azadlıqların həyata keçməsi, İranın milli azadlığının möhkəmləndirilməsi, bütün müttəfiqlərlə dostluq əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi, əmək haqqında qanunun qəbulu və s.

«Azərbaycan» cəmiyyətinin fəaliyyəti demokratik və milli qüvvələrin səfərbər edilməsində xüsusilə çox faydalı olmuşdur. 1941-ci ilin oktyabrında azərbaycanlı ziyalıların demokratik nümayəndələrini öz sıralarında birləşdirmiş cəmiyyət **noyabrın 1-dən** Azərbaycan və fars dillərində «**Azərbaycan**» qəzetinin nəşrinə başladı. Fəaliyyətdə olduğu qısa müddət ərzində (1942-ci ilin əvvəllərində cəmiyyət və onun orqanı mərkəzin irticaçı qüvvələri tərəfindən qadağan edilmişdir) İranda Azərbaycan türklərinin milli özünüdərkinin dərinləşməsində, milli mədəniyyətin inkişafında böyük rol oynadı.

Ancaq İranda Sovet faktorunun Cənubi Azərbaycandakı hadisələrə təsirini də nəzərə almaq lazımdır. II Dünya müharibəsi başlandı və Qərbi Belarus, Qərbi Ukrayna, Bessarabiyanı zəbt etdikdən sonra Cənubi Azərbaycan Stalinin işğalçı planlarında xüsusi yer tuturdu. Demokratik ziyalıların milli dirçəliş uğrunda mübarizəsi, Şimali Azərbaycandakı həmvətənləri ilə yaxınlığa can atmaları da Stalinin planları ilə üst-üstə düşürdü. Sovet ordusunun İrana yeridilməsi ilə eyni zamanda Sovet Azərbaycanı, M.C.Bağirov başda olmaqla rəhbər partiya və dövlət işçiləri, ziyalılar, hərbi qulluqçular üzərinə fəvqəladə bir missiya – Cənubi Azərbaycanda milli-mədəni və siyasi dirçəlişə yardım vəzifəsi qoyuldu. 1941-ci il oktyabrın 11-dən Təbrizdə Azərbaycan türkcəsində «**Vətən yolunda**», Urmiyada «**Qızıl əsgər**» qəzetlərinin nəşri, oktyabrın ortalarından Azərbaycan Opera və Balet teatrının qastrolları, müxtəlif musiqi kollektivlərinin səfərləri və b. tədbirlər bu qəbildən idi. Cənubi Azərbaycana göndərilmiş qrupa MK-nin 3-cü katibi Əliyev Əziz Məmmədkerim oğlu rəhbərlik etdi.

Ümumi Azərbaycan üzrə xalq hərəkatına rəhbərlik etmək üçün bir təşkilat lazım idi. Bu təşkilat 1945-ci ilin **sentyabr ayının 3-də** S.C.Pişəvərinin başçılığı altında yaradılmış Azərbaycan Demokratik firqəsi (partiyası) idi. ADP-nin müraciətnaməsi nəşr olundu. Onu görkəmli azadxahardan 77 nəfər imzalamışdı. Müraciətnamə vasitəsilə yeni bir siyasi partiya yaradıldı, onun məqsəd və vəzifələri xalqa çatdırıldı. Burada Azərbaycan xalqının milli azadlığı və İranın siyasi üsul-idarəsinin demokratikləşdirilməsi məsələləri irəli sürülür, İran dövlətinin Azərbaycan xalqına etdiyi milli zülm ifşa olunurdu. Göstərilirdi ki, Azərbaycan xalqı öz zəngin torpaqlarında yabançı kimi yoxsul halda yaşamaqdadır. Xalqın milli azadlığı yolunda görüləcək işlər 12 maddədən ibarət şüarlar şəklində verilmişdi.

Müraciətnamədə göstərilirdi ki, İranın istiqlal və ərazi bütövlüyünü saxlamaq üçün Azərbaycana daxili azadlıq və mədəni muxtariyyət verilməlidir. Bundan ötrü də tezliklə əyalət və vilayət əncümənləri seçilməlidir. Burada ana dili, fəhlə, kəndli, torpaq məsələlərinə böyük əhəmiyyət verilirdi.

ADP-ni yaradanlar xalqı «təbəqə və sinfi fərqi nəzərə almayaraq» bu partiya üzv olmağa və milli azadlıq mübarizəsində iştirak etməyə çağırırdılar.

Sentyabrın 2-də Təbrizdə **Demokrat firqəsinin** I təsis qurultayı işə başladı. Uç gün ərzində qurultay Proqram və Nizamnaməni qəbul etdi. Seyid Cəfər Pişəvəri Rəyasət Heyətinin sədri seçildi.

Sentyabrın 5-də Təbrizdə partiyanın müvəqqəti Təbriz Komitəsi yaradıldı. Vilayətlərdə də partiya quruculuğu işi gedirdi.

S.C.Pişəvəri Azərbaycanda böyük inqilabi imkanlardan istifadə olunmasını, hakimiyyət və milli məsələnin inqilabi yol ilə həll edilməsini təklif edirdi. Lakin ADP silahlı

mübarizə istiqamətində də hazırlıq işləri aparırdı. 1945-ci il noyabrın 8-də Təbrizdə ADP MK-nın ikinci geniş plenumu oldu. Plenum silahlı üsyan üçün plan hazırlamışdı. Gizli şəkildə kiçik silahlı dəstələr yaradılmışdı.

Silahlı mübarizə barədə iki başlıca təklif olmuşdu. Birincisi, silahlı dəstəni gizlicə Təbriz şəhərinə toplayaraq dövlətin bu şəhərdəki silahlı qüvvələrinə qəfildən hücum edərək onları tərk-silah etmək, hökumət idarələrini tutub hücumu genişləndirmək. İkinci təklif isə eyni vaxtda partizan fədai vuruşlarına başlamaq idi. Noyabrın 17-dən Azərbaycan fədailəri kənd, qəsəbə, şəhərləri İran hökumət qoşunlarından azad etməyə başladılar. Noyabrın 10-dan 20-dək fasiləsiz keçirilən mitinq və nümayişlərdə əncümənlərin təşkil olunması, İran daxilində Azərbaycana geniş muxtariyyət verilməsi kimi qərarlar qəbul edildi. 1945-ci il noyabrın 20-də bölgələrdən gələn xalq nümayəndələrindən ibarət Azərbaycan xalq Konqresi (AXK) Təbrizdə işə başladı. 724 nümayəndənin iştirak etdiyi AXK Azərbaycanın sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətini, eləcə də Tehranın bu milli bölgədəki ayrı-seçkilik münasibətini təhlil edib nəzərdən keçirdikdən sonra belə bir tarixi qərar qəbul etdi: «Azərbaycan xalqı özünün daxili işlərini idarə etmək və milli muxtariyyətini təmin etmək üçün Əyalət Əncüməni təşkilini bir qədər genişləndirib, ona Milli Məclis (MM) şəkli verir. İranın daxilində və İranın ərazi bütövlüyünə xələl gətirmədən özünün Milli hökumətini vücuda gətirir. AXK özünü **Müəssislər Məclisi** elan edir».

Müəssislər Məclisi qəbul etdiyi Bəyannamə vasitəsilə Azərbaycan xalqının istək və tələblərini İran şahına, İran məclisinə, İran hakimiyyətinə, eləcə də ABŞ, İngiltərə, SSRİ, Fransa dövlətlərinə çatdırdı. Bəyannamədə azərbaycanlıların da başqa xalqlar kimi muxtar və azad yaşamağa, öz müqəddəratını özünün həll etməyə haqlı olduğu və s. göstərilirdi.

Müəssislər Məclisi 39 nəfərdən ibarət Milli Heyət və M.Ə.Şəbüstərini ona sədr seçdi. MM qanun vermək səlahiyyətinə malik idi. Milli Heyət taxılın Azərbaycandan kənara daşınıb aparılmasının qarşısını aldı, asayiş pozanlara qarşı tədbirləri gücləndirdi. Noyabrın 21-də MM-ə seçkilərə başlamaq haqda fərman verdi. Azərbaycanın böyük bir hissəsinin İran hökumətinin nəzarəti altında qalmasına baxmayaraq 1945-ci il noyabrın 27-də Azərbaycanın hər yerində MM-ə seçkilər başlandı. Dekabrın 1-də başa çatdı. Marağa, Sərab, Bostanabad, Mərənd, Sofiyan fədailər tərəfindən azad edilmişdi. Dekabrın 11-də Təbriz şəhəri azad olundu. Bütün Azərbaycan ADP-nin nəzarəti altında idi.

Azərbaycan Milli Məclisinin 39 maddəlik nizamnaməsinin layihəsi M.C.Bağirov tərəfindən İosif Stalin, Vyaçeslav Molotov, Larventi Beriya, Georgi Malenkova göndərildi və bəyənilədi. Sovet rəhbərliyi ilə razılaşdırıldıqdan sonra **12 dekabr 1945-ci ildə** (21 Azər 1324-cü il) 76 deputatın iştirakı ilə Azərbaycan Milli Məclisi açıldı. Milli Məclisin axşam iclasında Azərbaycan Milli hökuməti formalaşdı. Azərbaycan Milli Məclisi S.C.Pişəvərini **Azərbaycan Milli Hökumətinin** baş naziri təyin etdi.

Beləliklə, Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının birinci mərhələsi – hakimiyyətin ələ alınması prosesi başa çatdı.

Milli hökumət cəmi bir il davam etsə də 20 maddədən ibarət iş proqramı çox zəngin oldu. Hər şeydən əvvəl dövlət vəzifələrinə ədalətli adamlar təyin edildi. Yanvarın 2-də yeni valilər təyin edildi. **Yanvarın 6-da** Azərbaycan türkcəsi rəsmi dövlət dili elan edildi. Təbrizdə **Azərbaycan Dövlət Universitetinin** təşkili, yetim və sahibsiz uşaqların tərbiyəsi haqqında tarixi qərarlar qəbul edildi. Artıq iyunun 12-də Azərbaycan Dövlət

Universiteti rəsmən açıldı. 3 yaşından 14 yaşına qədər olan sahibsiz uşaqlar Milli Hökumətin təsis etdiyi tərbiyəxanalara toplanmalı idi.

Yanvarın 8-də Milli Məclis vilayət, mahal, böyük əncümənlərinin seçkiləri haqqında qərarlar qəbul etdi. Ölkənin 20 yaşına çatmış bütün vətəndaşları seçkilərdə iştirak edə, 20-75 yaşlı vətəndaşları isə əncümənlərə seçilə bilərdilər.

1946-cı ilin aprelində Məclis tərəfindən məhsulun mülkədar və kəndlilər arasında bölüşdürülməsinin yeni qaydaları haqqında qanun qəbul edildi. Mülkədarlara kəndlidən məhsul vergisindən başqa bir şey almaq qadağan edilirdi. Qanun torpaq və su üzərində xüsusi mülkiyyəti saxlasa da kəndlilərin mülkədar asılılığından azad olunması üçün şərait yaradırdı. Hökumətin qərarı ilə **8 saatlıq iş günü** müəyyən edildi. Əmək və sosial sığorta haqqında qanunlar və s. qəbul edildi. Bir sözlə, demokratik dövlət aparatı yaradıldı.

Lakin Azərbaycanın muxtariyyətinə və İranda sovet nüfuzunun azalmasına qarşı olan qüvvələrin şah, İran irticası, Amerika və İngiltərə imperializmi, sovet rəhbərliyindəki antiazərbaycan qüvvələrinin narahatlığı artırdı. İran Amerika və İngiltərənin təhriki ilə Sovet ordusunun İrandan çıxarılması, Sovetlərin İranın daxili işlərinə qarışmaması haqda BMT Təhlükəsizlik Şurasına şikayət etdi.

İranın şimal neft yataqlarının birgə istismarı üzrə Sovet-İran şirkətinin yaradılması haqqında aprelin 4-də Tehranda müqavilə bağlandı. Sovet rəhbərliyi 15-ci Məclisə seçkilərin «rahat və dinc» keçirilməsi, burada neft müqavilələrinin sovetlərin xeyrinə həll edilməsi üçün qoşunların çıxarılmasına icazə verdi. Bununla da «21 Azər» hərəkatına xəyanət etmiş oldu. Martın 24-dən qoşunların çıxarılmasına başlandı. Mayın 8-də Azərbaycan və Kürdüstandan son hərbi hissələr çıxarıldı.

Sovet Azərbaycanı siyasi işçiləri və ziyalıları isə böyük təəssüf hissi ilə Cənubi Azərbaycanı tərk etdi.

S.C.Pişəvəri isə Milli Hökumətin mövqeyindən dönmədi – Milli Məclisin, Milli Ordunun mərkəz tərəfindən tanınmasını israr edirdi. Təbrizdə iyunun 13-də Tehran nümayəndələri ilə müqavilə imzalandı.

Mərkəzi hökumət «21 Azər» hərəkatını Azərbaycan xalqının demokratik hərəkatı kimi tanıdı, İranda demokratik dəyişikliklər edəcəyinə söz verdi. Əvəzində isə Azərbaycan ostandarlığı və MM-in Əyalət Əncüməni ilə əvəz edilməsinə, fə dai dəstələrinin, xalq qoşununun mərkəzi dövlət qoşunlarının tərkibinə daxil olmasına və s. razılıq verdi.

ABŞ və Böyük Britaniyanın təhriki ilə Azərbaycan Məsələsi bir neçə dəfə BMT-də müzakirəyə çıxarıldı. S.C.Pişəvərinin BMT Baş Assambleyasına müraciəti isə cavabsız qaldı. 15-ci Məclisə seçkilər qəsdən yubadıldı.

İran qoşunları dekabrın 4-də səhər saat 7-də Azərbaycana hücumla başladı. Moskva mətbuatı Azərbaycan böhranını İranın sırf daxili işi kimi şərh etdi. Dekabrın 11-də Pişəvəri Təbrizi tərk etdi. Dekabrın 14-də günorta İran qoşunları Təbrizə daxil oldu. Dekabrın 20-də İran ordusu Azərbaycanı tam nəzarətə götürdü.

Milli hökumət süqut etdi. Bir ildə əldə edilmiş nailiyyətlər məhv edildi. Azadlıq mücahidləri zindanlara atıldı, dəstə-dəstə edam edildi. M.C.Bağirovun təkidi ilə Moskva dekabrın 12-də sərhəddi açdı. Dekabrın 19-dək demokratik hərəkatın bir neçə min iştirakçısı Sovet Azərbaycanına keçdi. S.C.Pişəvəri də məcburən vətəndən uzaqlaşmalı oldu.

NƏTİCƏ

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması ilə milli dövlətçilik ləğv edildi və “müstəqil” elan edilən Azərbaycan SSR-in səlahiyyətləri tədricən ləğv edilərək sovet müstəmləkə imperiyasının tərkibinə qatıldı.

Azərbaycanın sovetləşməsi onun öz tarixi torpaqlarının bir qisminin Yuxarı Zəngəzurun tamamilə itirməsi, Qarabağın dağlıq hissəsində isə qondarma DQMV-nin yaradılması ilə nəticələndi. Sovet rejiminə qarşı baş verən üsyanlar amansızcasına yatırıldı.

20-ci illərdə sosializm quruculuğu planının ən mühüm tərkib hissəsi ölkədə sosialistcəsinə sənayeləşdirməni həyata keçirməkdən ibarət idi. Sənayeləşdirmə nəticəsində Azərbaycan aqrar-sənaye ölkəsinə çevrilsə də, Rusiyadan fərqli olaraq burada yalnız neft və elektrik sənayesinin inkişafına diqqət yetirilirdi.

20-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq partiyaya rəhbərlikdə kollektiv rəhbərlik, demokratik mərkəziyyət, zəhmətkeşlərin təşəbbüskarlığı, partiya ilə xalqın sıx birliyi və s. prinsiplərindən açıq-aşkar imtina edildi. İnzibati-amirlik sistemini əsas götürən İ.V.Stalin kadr siyasətində, partiya və sovet orqanlarında öz mövqeyini möhkəmləndirir, cəsarətli, nüfuzlu partiya və dövlət xadimlərini müxtəlif bəhanələrlə, “Trotskiçi-Zinovyevçi antipartiya bloku”, “Sağ təmayül” və s. adlarla rəhbər işdən kənarlaşdırırdı.

Beləliklə, 30-cu illərdə inzibati-amirlik sisteminin bərqərar edilməsi, sərt mərkəzləşdirilmiş avtoritar rejimin yaradılması, İ.V.Stalinin şəxsiyyətinə pərəstişin güclənməsi nəticəsində insan hüquq və azadlıqlarının cinayətkarcasına pozulması ölkədə amansız diktatura rejiminin yaradılmasına səbəb oldu, 100 minlərlə günahsız insanlar amansız repressiyanın qurbanlarına çevrildilər.